

USUTEADUSLINE AJAKIRI

AKADEEMILISE USUTEADLASTE SELTSI VÄLJAANNE

Vastutav toimetaja: **O. Sild**

Ajakirja toimikond: O. Sild (juhataja), H. Masing, E. Salumaa, J. Kimmel
V. Uuspuu.

Sisukord :

Lk.

H. B. Rahamägi: Praost emeritus Aleksander Mäeväljale in memoriam	41—44
O. Sild: Mis tähendus oli rootsiaegsel Tartu ülikooli usuteaduskonnal Eestimaa ja Liivimaa kirikule	44—53
Uku Masing: Usundiloo mõttest	53—79
V. Uuspuu: Surmaotsused eesti nõiaprotsessides	79—87
Varia	87—88

Tartus, 1938

AKADEEMILISE USUTEADLASTE SELTSI KIRJASTUS

Usuteadusline Ajakiri

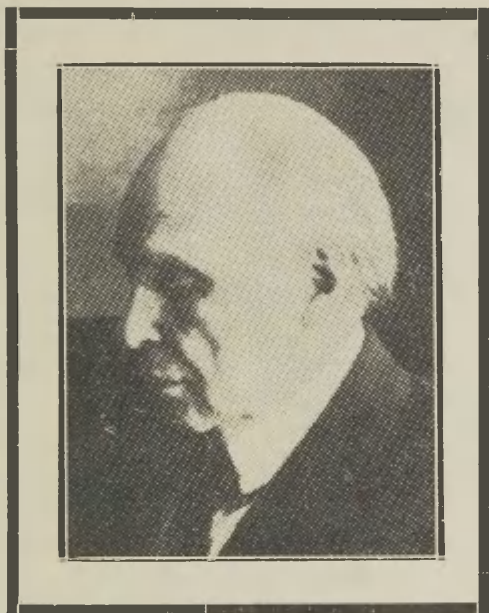
Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi väljaanne

Vastutav toimetaja: O. Sild

X aastakäik

1938

№ 2

Praost emeritus Aleksander Mäeväljale in memoriam.

10. augustil 1938. a. õhtu hilja olime Rahumäel, Tallinna Pauluse koguduse kalmistul Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi auliikme, praost emer. A. Mäevälja värske kalmu ümber. Mõne päeva eest, enne oma surma Valgejõe, oli ta palunud, et teda haigena välja kantakse: üle Pikakose nurmede tahtis ta veel vaadata! Nüüd oli ta viimne põrm maetud kodumaa mulda ja meie silm libises üle lilledega kaetud paiga. Tõsised mehed ümbruses seisid surmvaikselt; videvik hiilis surnuaia ristide vahelt läbi igale poole ja kattis ümberringi seisjaid leinajaid ning laskus nende kurbadele nägudele. Iseäralise lootuse ja usu tunnetest rikastatud neljahäälised kirikulaulud ning soojalt õhtu-

rahusse lauldud tavaline akadeemiline jumalagajäta laul: „On vendadest meilt lahkund üks siit ilmast“ sidus meid kõiki lahkunuga veel enam. Põlema süüdatud tõrvikud tuletasid meelde seda rohkem kadunu praosti hooga ettekantud ütlust Toomkirikus, kus ta meile 31. jaan. 1937. a. kõneles oma 80-aastase sünnipäeva pidulikul jumalateenistusel, ja kust meie teda tänagi välja saatsime: „Olge põlevad söed, mis leegitsevad! Ma ütlen teile: olge põlevad söed! Leegitsegem!“

Põlev süsi oli ta ise ja ta leegitses eluaja.

Aga ei olnud kerge pärastisel auväärusel praostil ja ärkamisaja veteraanil põlema süttida ja leegitseda. Kasvamise ja arengu tee oli temal õige keerukas ja raske. Aga helde Taevane Isa oli palju head põlevat materjali ning leegitsevaid andeid pannud noore Aleksandri hälli ning hinge.

Järva-Jaani Kajavere küla „Mäe“ koolimajas sündis Aleksander Mohrfeldt (Mohrenfeld, Moorvelt) 26. jaan. 1857. aastal Mäe Pearo (Pääro) ja Mäe Miina viienda lapsena. Isal olnud kolmest abielust üldse 10 last. Isa suri juba järgmisel aastal, kuid ema, Wilhelmine Charlotte sünd. Berenberg, jatkas kooli pidamist ja juhatas ka poja õppinguid. Järva-Jaani õpetaja Ferdinand Gebhard, kunstnik professor Eduard Gebhardi vend, viis Aleksandri kiriklasse ja nii siis kui ka Viru-Jakobi kiriklas võis areneda Pearo ja Miina poja silmaring. Siit käis ta Jalgsema küla- ja Viru-Jaagupi kihelkonna-koolis, siin õppis ta mängima viiulit ja orelit, siin kuulis ta arutlusi kodumaa rahva elust ning seisukorrast, siit saadeti ta 1873. a. Tallinna kreiskooli.

Pärast kreiskooli lõpetamist 1875. a., viisid noore Aleksandri teenistusülesanded Põltsamaale, ehitusmeistri Gustav Beermannni perekonda. Siin sõlmiti sõprussidemed K. A. Hermannni, Michael Jürmanni ja Jaan Bergmann'iga. Need sõprussidemed aitasid Aleksander Mohrfeldti edasi kanda, Tartusse, kesk ettevalmistusi ning viimaks ülikooli.

Vaatamata sellele, et tee läks loomaarsti instituudi kaudu arstiteaduskonda, astus Mohrfeldt siiski 1880. a. usuteaduskonda. Ta ise kirjutab sellest nii: „Sest olin määratud juba emahust kiriku- ja kooliõpetajaks. „Mäe“ koolimaja aknast oli Järva-Jaani kirik üle madala soomaa kaunis hästi näha ja kiriku kellahäl kostis meile nii sagedasti, kui teda helistati. Peale selle olid

ju mu vanemad, nii isa kui ema, kiriku ja kooli inimesed. Päri-vus pani enese kehtima.“*)

Pärastise õpetaja ameti jaoks oma rahva heaks, olgu laial Venemaal, Novgorodi kubermangus, olgu Pauluse koguduses Tallinnas, olgu Tallinna praostina või Ülema Vaimuliku Kohtu liikmena jne. olid põhjaneva tähendusega aastad ja sidemed Tartus. Aleksander Mohrfeldtil on saanud õnn osaks puutuda kokku Kreutzwaldi ja Jannseniga, Jakobsoni ja Hurdaga, Ederbergiga ja Kallasega ja paljude teistega. Igal pool külvati sädemeid, süüdati tuld. Mohrfeldt võtab südilt osa E. Ü. S. arengust; tema korteris 17. sept. 1881. a. määrati kindlaks E. Ü. S-i, pärast meie vabariigi, lipu värvid. Ka oli tema poolt koostatud lipu pühitsemise kava.

Tähtis oli tema arengule ka prooviaasta õp. Jakob Hurda juures Peterburis (1886. a.). Huvitav on, et Mohrfeldti arengus kaks joont alati said värsket toitu: kristlus ja rahvuslus. Kristust teenida rahva keskel, olla tuleviskajaks, põlevaks sööks, äratajaks, rahva elule õnnistuseks, — see oli tema kõige õilsam soov. Selleks aitas kaasa ka tema abielu dr. Hurda tütre Mathildega (5. sept. 1888. a.; Mäeväljad seisid kuldpulma eel). Seda istutas ta ka oma lastesse: poega Aleksandrisse, tütar- desse Helmi'sse, Erika'sse ja Hildegardi.

Olgu tema jutlused, olgu koolitunnid — Novgorodist Tallinna asudes oli ta paljudes koolides usu- ja eesti keele õpetaja —, olgu kirjutised mitmetes ajakirjades, olgu tema oma „Piiblilood“, või luuletised — kõik nad pidid aitama kaasa selleks, et Eesti pojad ja tütreid oleksid põlevad, hõõguvad söed, südamed juurdu- nud Jumalas, jalad kindlasti asetatud kodumaa vabale pinnale.

Ta on rea aumärke saanud; temal on rida aunimesid *) ; temal on palju ülesandeid olnud täita ning mitmed ametid. Kuid õpe- taja ameti kuldristi on ta saanud ühe „salaameti“ pärast, millest ta kõneles naljatades pidulaual Tallinna N. M. K. Ü.-s oma 80. a. sünnipäeva puhul, s. o. „kerjuse amet“. Ta on armu armu peale vastu võtnud omalt Issandalt; „ma olen ikka kerjus olnud“, — see oli ka tema elu sügav saladus.

Ning Kõigesuuremalt saades teenis ta oma rahvast kõige-

*) Cf. „Aleksander Mohrfeldti (u. n. Mäevälja) autobiograafia“, „Eesti Kirik“, 1936. a. Nr. 51, 52, 53.

*) Cf. „Eesti Kirik“ 1936. a. Nr. 53, lk. 4 ja 5.

paremaga ja armsamaga, huumoririkkalt ja heasoovlikult, kui tore inimene, hea ametivend, arusaaja isa, ustav, sügav isamaalane, — ja ometigi suur Jumala laps...

Kõrges vanaduses kutsus teda ära siit rikas Isa taevas. Esmaspäeval, 8. augustil kell 1/24 peale lõunat Pikakosel läks ta igavesele isamaale.

Kui Toomkirikus 10. augustil nägime tema sügav-tõsist näoilmet viimast korda, siis oli meie kõikide vaga soov: selle mehe rikkalik elukäik, mis täis ilusat sära ja vastuhelki, peab kättesaadav olema meie lastele ja lastele. Ehk teeb keegi seda pea.

Tõsiste mändide all, õhtu hämaruses seisid leinaja abikaasa ja lapsed ja omaksed ja meie. Lahkunu ei kadunud mulla põue. Ta oli surmas veel lähemale asunud, isana, ametivennana.

Mõne päeva eest kõnelesin tema abikaasaga. Kas see ei olnudki Mäeväljade kuldpulma päeval? Kuulsin, et praost emer. Aleksander Mäevälja oli enne surma veel laule luuletanud, ingliskeelt õppinud, üha kirja selles keeles lugenud.

See oli küll ilus tuli, mis temas põles...

Ning siis ulatas praosti proua üle oma surnud mehe kuldse ametiristi — mehe soovil edasiandmiseks ja kandmiseks väärivatele eesti õpetajatele, ühest generatsioonist teise. Arvan, et peab olema selle järgmisel kandjal seda saades kindlaks lubadus: tahan olla elav süsi ja leegitseda!

Aga Sinule, auväärne praost ja A. U. S. auliige, ütleme ka siin kohal: ... *et lux aeterna luceat tibi!*

H. B. R a h a m ä g i.

Mis tähendus oli rootsiaegsel Tartu ülikooli usuteaduskonnal
Eestimaa ja Liivimaa kirikule.

O. Sild.

On hea, kui meie **vahekord** naabritega ja ligimestega, kellega meie kokku puutume, **sõbralik** on ja meie **üksteisele vastutulelikud oleme**. See põhimõte ei maksa ainult eraelus, vaid ka avalikus elus ja vahekordades, näit. **ka ülikoolide ja fakultee-**

tide elus ja vahekordades. Kõige vanemad mõjud, s. o. mõjud meie vanemas ülikoolis ja fakultetides olid rootsi mõjud, s. o. põhjamaade mõjud, nendele järgnesid siis vene ja saksa mõjud. 200 a. eest katkesid meie suhted põhjamaade ülikoolide ja nende mõjudega. Nüüd on meie ülikoolil jälle võimalus sõbralikke suhteid uuendada ühede või teiste maade ülikoolide ja fakultetidega. Praeguste olukordade juures pöörduvad meie pilgud ka jälle põhjamaade poole sõbralikkude suhete süvendamise mõttega. Teatavaks ettevõtmistuseks lähenemisele on praegused **Balti ja Põhjamaade Usuteaduskondade Esindajate Konverentsid.** Sõbralikkude suhete süvendamise aluseks on vastastikune usaldus, vastastikused teaduslikud huvid ja töövõimed, teadusliku töö ja praktilise õppetegevuse korralduse otstarbekohasus. Kuna meie säilinud allikate ja kirjan-duse alusel üldjoontes tunneme rootsiaegse Tartu ülikooli ja usuteaduskonna tegevust, võime küsida: Kas rootsiaegse Tartu ülikooli ja usuteaduskonna teaduslik töö ning õppetegevus ja tähendus äratav usaldust teadusliku töö võimetesse, õppetegevuse otstarbekohasusse ja töö tulemuste tähtsusse?

Kuna Tartu usuteaduskonna tegevus pidi eeskätt kasuks tulema Eestimaa ja Liivimaa kirikule, võime ülesseatud küsimust ka nii formuleerida: Mis tähendus oli rootsiaegsel Tartu ülikooli usuteaduskonnal Eestimaa ja Liivimaa kirikule? On selge, et vastus sellele küsimusele suurel määral tingib ka vastust küsimusele, kas rootsiaegsel Tartu ülikoolil on üldse tähendust olnud meie maa kohta. Tuntud balti ajaloolane **Karl Schirren**¹⁾ on püstitanud väite, et rootsiaegset Tartu ülikooli ei ole meie maa kunagi omapäraseks tunnustanud, et see ülikool ei ole maale peaaegu mingit tulu toonud, ei ole mingit mõju meie maale avaldanud, ta ei ole õieti siin maal juurduda saanudki ja on enam rootslasi kui sakslasi ligi tõmmanud²⁾. Kui Schirren'ile näidati, et matriklist selgub, et peale rootslaste on ka rohkesti teistest rahvustest isikuid vanemas Tartu ülikoo-

1) Vt. Mitth. VII, p. 40.

2) Vt. Inland 1857, 21.

lis õppinud, seletas ta, et immatrikuleerunute arvud ei ole sedavõrd tähtsad, kui selle ülikooli terve vaim ja selle mõju maale. Meie ülesseatud küsimusele oleks seega otsustav usuteaduskonna tähendus ja mõju Eestimaa ja Liivimaa kirikule.

1.

Kui Rootsi valitsus meie maal võimule pääses, olid linnaeestlased enam-vähem protestantiseerunud, maa-eestlased aga ainult osaliselt ja sedagi väga nõrgalt. Liivimaalt käis pealegi poola ajal vastu-usupuhastuse laine üle, mis saavutas kaunis suuri tagajärgi maa-eestlaste juures.

Kiriklikud olukorrad laostusid veel enam venelaste, poolakate, rootslaste omavahelistes sõdades, isegi paganausulisi kombeid tuli jälle nähtavale. Rootsi valitsus püüdis olukorda parandada. Usulis-kõlbla ja vaimse elu tõstmine pidi toimuma kiriku, s. o. sel puhul: protestantliku kiriku kaudu.

Ühtlasi asutati Tartus 1630, Tallinnas 1631 ja Riias 1631 gümnaasiumid. Tartu gümnaasium muudeti varsti ülikooliks 4 fakulteediga. Usuteaduskond oli üks tähtsamaid fakultete. Ta pidi ligidas kontaktis kirikuga hoolt kandma, et inimesed harjuks protestantliku usutunnistusega, protestantlikkude viiside ja korraga. Samuti pidi õieti terve ülikool religiooniga ja kirikuga käsikäes käima. Igakordne superdient resp. kindralsuperdient oli ühtlasi ülikooli prokantsler. Temal oli otsustav sõna professorite ametisse panemisel ja vallandamisel ja õppetegevuse järelvalve.

Kõrgemaks kiriklikuks asutiseks oli ülemkonsistoorium Tartus. Pea kõigil aegadel kuulus ülemkonsistooriumi liikmete hulka ka usuteaduskonna professoreid. Nii võtsid usuteaduskonna liikmed osa ka kõrgemast kiriku valitsusest. Pealegi oli mitmel usuteaduskonna liikmel prebendideks ligemaid kirikukogudusi, kus nemad siis ka ise teenisid. Niisugused kirikud olid Tartu Jaani kirik, Nõo kirik, Puhja kirik, juhtuval korral ka Maarja-Magdaleena kirik. Kuigi ametite kumulatsioon isenesest soovitav ei ole teaduslikus töös, nagu seda ka Karl XI seletas, ei või ometigi salata, et professorite osavõtt kiriku valitsemisest kiriku asutisele sel korralduse ajal kasulik oli. Usuteaduskond oli ka mõjuandev kiriku konfessionaalsele ja usuteaduslikule suunale, esindades luteri usu ortodoksiat,

mis ei sallinud kõrvalekaldumisi. Eriti võideldi rootsi ülikooli viimasel ajal pietismi vastu.

Mitmed professorid on pärast täiesti kirikuteenistusse astunud, nagu Andreas Virginius, Georg Mancelius, Salomo Matthiae, Gabriel Elvering, Johannes Georgii Gezelius, Georg Preussius, Gabriel Skragge.

2.

Peale öeldud tähenduse oli fakulteedil veel see ülesanne, et ta **pidi võimaldama omamaalaste vaimulikkude kaadri loomist.** Et kirik oma ülesandeid saaks täita, oli tarvis kõigepealt omamaalasi vaimulikke tarvilisel arvul, kes maad ja rahvast ja rahva-keelt tundsid. Sellepärast kavatsesid juba katoliku aja lõpul kaugemalenägejad piiskopid asutada ladinakooli vaimulikkude ettevalmistamiseks rahva laste hulgast. Kuid tolleaegne olukord seda enam ei võimaldanud. Rootsi valitsus tahtis nüüd teostamata jäänud mõtteid omaviisi teostada.

Juba Tartu gümnaasiumis pidi kõiki selle maa keeli õpetatama³⁾. Ülikooli asutamisel peeti kohe silmas tulevikus täita vaimulikud ja ilmalikud ametid omamaalastega⁴⁾. Mitte ainult aadlikud ja kodanikud ei pidanud tulevikus nendest hüvedest osa saama, vaid ka vaesed talupojad, kelledele siitsaadik keelatud oli midagi õppida, et ühes nende ihudega saaks ka nende vaimu orjastada⁵⁾. Üks akadeemiline põhilause seletab, et akadeemiline kodanik ei pea küll oma maad ja riiki ja selle väärtust ülehindama, aga ka mitte alahindama ja mitte pimedast peast imestama kõike, mis on välismaine ja halvaks pidama, mis on omamaine (I Konstit. 19,6). Need õiged põhimõtted maksid siiski esiteks enam teoorias kui tegelikult praktises. Vana harjumuse põhjal ja teistel põhjustel saadeti ka nüüd veel vahetevahel lapsi õppima välismaa ülikoolidesse. Tartu ülikooli kõrval tulevad arvesse eriti Wittenbergi, Leipzigi, Rostocki, Königsbergi, Greifswaldi ülikoolid, harvemini Jena, Kieli, Strassburgi ülikoolid. Rootsi alamad võisid ka siinmaal vaimuliku ameti peale saada, kuid ainult tingimusel, et nad ka Tar-

³⁾ J. Vasar, Tartu Ülikooli ajaloo allikaid, 1932, nr. 2.

⁴⁾ J. Vasar m. t., nr. 10.

⁵⁾ J. Vasar m. t., nr. 11 (kindralkuberner J. Skytte sõnad).

tus on õppinud, vähemalt 2 aastat (1690. a. määruse järelle) ⁶⁾; vahel lepidi ka kollokviumiga ülikooli juures ⁷⁾.

3.

Tähtis ja huvitav on küsimus, missugusel arvul ja määral omaaegsed Tartu üliõpilased pärast on siinmaal vaimulikes ameteis olnud.

Et ülevaadet saada selles küsimuses, tuleb meie maa vaimulikkude ametikandjate tähtsamad nimestikud läbi vaadata ühes nende elulooliste andmetega ja püüda kindlaks määrata kes neist on Tartu ülikoolis käinud. **Napiersky** mõõduandev raamat: *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland* (1843—1852) ütleb (minu arvutuse järelle) ainult 34 isiku kohta, et nad on õppinud „Tartus“ või „ka Tartus“. Kui meie aga võrdleme ülikooli matrikliga **Napiersky** nimetatud Liivimaa vaimulikkude nimesid, leiame, et neist umbes 145 on Tartus Rootsi ajal immatrikuleeritud. Üksikuid neist ei saa praegu päris kindlasti samastada, kuid mõned neist on tõenäoliselt siiski Tartus õppinud, nii et Tartus immatrikuleeritute arvu võime arvata 150 peale. Umbes samasugune arvuline vahekord esineb meile **Pauckeri** raamatus: *Ehstlands Geistlichkeit* (1849). Selles raamatus nimetatud Eestimaa vaimulikest on umbes 80—90 isikut „Tartus“, resp. „ka Tartus“ ülikoolis käinud.

Nendele arvudele tuleksid veel juurde arvata Saaremaa vaimulikest need, kes on Tartu ülikoolis olnud ja samuti kõik kooliõpetajad, kes on Tartu ülikoolis käinud. Suurem osa vaimulikke, kes Tartu ülikoolis on käinud, on omamaalased, igatahes juba siinmaal sündinud. Aga ka rootslasi, soomlasi ja välismaalasi on siin vaimulikus ametis olnud. Eriti kergesti võisid soomlased eesti keele ära õppida, aga ka mitmed rootslased on eesti keele ära õppinud. Juba Dubberch mainis oma visitatsioonil, et Karuse õpetaja **Matis** on soomlane ja oskab hästi eesti keelt. Rootslaselt **Lars Vigaeus**'elt on säilinud eestikeelseid visitatsiooni-jutlusi (Karuse kirikust), **Jonas Nikolai Nycopensis**'elt on säilinud visitatsiooni-jutlus Kirblast a. 1641.

⁶⁾ Vt. Mitth. VII, Beil. 15, p. 251.

⁷⁾ Vt. Mitth. VII, p. 31.

Normaalsetes olukordades ei näi nüüd usuteadlaste puudust enam olevat kirikus ja koolis.

Sõdade ja katkude korral, nagu 1657 ja 1710 võis seisukord jälle halveneda, kuna sel ajal eriti palju õpetajaid katku ja muude hädade kätte on surnud. Normaalaegeadel oli aga maksev põhimõte, et igal kirikul peab oma õpetaja olema. Õpetajatele, kel mitu kogudust oli teenida, jäeti vaid nende oma kogudus kätte.

4.

Rootsi ajal alustati teatavas mõttes ka mõnede suurte koguduste jaotamist.

Enamasti toimus see jaotus sel kujul, et mõned abikirikud ja kabelid tehti iseseisvateks kirikuteks ja kogudusteks või asutati esmalt uusi abikirikuid ja kabeleid, kui neid veel ei olnud. Selleks võime tuua mitmeid näiteid. Pärnumaal sai Audru iseseisvaks kihelkonnaks a. 1636. Tõstamaal asutati lühikest aega enne 1680 pastoraat. Tori kihelkond tekkis vahest 1634. a. ümber. Kerko (Kerkau) abikirik asutati Pärnu-Jakobi kihelkonnas sel ajal ja kinnitati kuninga poolt a. 1708.

Vändra kihelkonna rajamine toimus, nagu näib, 17. sajandi keskel.

Tartumaal (kuhu siis arvati ka praegused Võru ja Valga praostkonnad) lahutati Kursi a. 1683 Äksist, Lohusuu 1682 Tormast (Lohusuul oli juba 1667. oma kirik ehitatud). 1636 esineb Kodavere kiriku kõrval Alatskivi abikirik. Räpina lahutatakse umbes 17. sajandi keskel Põlvast ja saab iseseisvaks kihelkonnaks.

Hargla kinnitatakse 1694 kuninga poolt iseseisvaks kihelkonnaks.

Praegune Vastseliina kihelkond hakkas sel ajal kujunema ja varustati pastoraatmaadega. Viljandimaal lahutati Kolga Jaani 1639 Põltsamaast; vana Pilistvere kihelkond, mis ajutiselt ühenduses oli Põltsamaaga, sai nüüd jälle omale õpetaja (a. 1641).

Samuti hakati suurte kihelkondade jaotust korraldama Liivimaaläti osas.

Eestimaal esines niisugune suurte kihelkondade jaotus hoopis väiksemas ulatuses.

Suurte koguduste jaotuse suhtes peame aga tähendama, et mõned iseseisvaks saanud abikirikud ja kabelid siiski mõne aja pärast jälle endise peakirikuga ühendati majanduslikkudel põhjustel.

Nii ühendati näit. Lohusuu jälle Tormaga, 1694 iseseisvaks saanud Maarja-Magdaleena Vara abikirik jälle Maarja-Magdaleenaga, 1680 iseseisvaks saanud Ismene-Mehikoorma abikirik jälle Räpinaga.

5.

Ülikool ja fakulteedid olid juba oma olult oma aja vaimse elu keskusteks ja istandusteks, püüdes äratada ja ärkvel hoida teaduslikke huvisid kirikuõpetajaskonnas. See ilmneb näiteks ka disputatsioonide pidamises sinoditel ülikoolis õpitud meetodide järele, nagu säilinud teadetest see nähtub. Samuti kasvatas ja valmistas ülikool koolitegelasi ja -õpetajaid.

Tartus nimetatakse kohe alguses juba mitmeid ülikooli kasvandikke koolijuhatajatena. Tähtsamad tolle aja koolimehed olid enamasti usuteadlased.

Meie maa kirik on mida kauem, seda enam tegev olnud maarahvakoolide korraldamises ja juhatamises. Sellekohane kiriku tegevus algas juba Rootsi ajal. Ülikooli ja suuremate linnade gümnaasiumide juures tekkisid meie maa esimesed trükikojad. Rootsi ajal pandi alus eesti ja läti vaimulikule kirjandusele.

Prof. Preussius leiab Saaremaa superdendina suurt vahet oleviku ja eelneva aja vahel trükitoodete suhtes. Ta ütleb: „der gedruckten estnischen Bücher hat man anitzo eine menge“. Preussius arvab, et võiks mõnda Saaremaal tarvitusel olevatest lauludest ja palvetest trükkida lasta. Ta ise võiks temale saadetava materjali läbi vaadata ja parandada, kuna ta eesti keelt tunneb lapsepõlvest saadik ⁸⁾.

6.

Niihästi usuteaduse professorite, kui nende kasvandikkude hulgas leidub mehi ja ehk perekondi ja generatsioonide, kes ühes

⁸⁾ Vt. „Materialien zu einer Öselschen Chronik“, I, p. 113 (Ülikooli Käsikirjade Kogu).

või teises suhtes on tähtsaks saanud kirikule või rahvale. Nime-
tame siin mõningaid niisuguseid nimesid.

Juba prof. Mancelius on läti vaimulikule kirjandusele
suure tähtsusega.

Eesti vaimulikule kirjandusele, rahvateadusele ja keele-
teadusele jne. on suure tähendusega olnud **Gutslaffide sugukond**.

Johan Gutslavius, Dubera-Pomeranus, on Tartus
immatrikuleeritud 25. V 1639, sai siis Urvaste õpetajaks. Ta
kirjeldab 1644 üle 400-leheküljelises teoses eesti rahvausundit
Võhandu jõe pühadusest, 1648 andis eesti grammatika välja,
tõlkis eriti Vana Testamendi raamatuid lõuna-eesti murdesse.

Ka tema järeltulijad (poeg ja lapselapsed) on meie maal
õpetajad olnud, mõned neist on suure tähtsusega olnud pietist-
likul ja hernhuutlikul ajal ja U. T.'i tõlkimisel. Eberhard Guts-
laff oli Saaremaa superdent ja hernhuutlik veretunnistaja.

Teine tähtis perekond on usuteaduskonna adjunkt **Adrian
Verginiuse** oma, kes siin immatrikuleeriti 10. X 1637 (Wol-
linâ-Pomeranus), tema poeg **Andreas** oli Kambja õpetaja,
tema pojapoeg **Adrian** oli Puhja õpetaja ja siis Otepääl.
Ta tõlkis Uue Testamendi lõuna-eesti murdesse: Vastne Testa-
ment 1686. Ta võeti venelaste poolt vangi, piinati ja surmati
mõõgaga a. 1706.

Meil on tuntud ka nimi **Forselius**.

Johannes Haquini Forselius Bothniensis on siin immatriku-
leeritud 5. IX 1636. Mag. Johan Forselius oli a. 1639
diakon Tallinna toomkirikus ja kooliõpetaja ja rektor toomkoolis
ja siis Harju-Madise õpetaja. Ta kogus materjali eestlaste eba-
usu kommete kohta. See töö anti pärast Forseliuse surma õpe-
taja Böckler'i poolt tema oma nime all välja.

Johannes Forselius oli ka ühe soome-eesti õpetaja
nimi Tallinna Kaarli kirikus.

Andreas Forselius Liv. on siin immatrikuleeritud
1652. 29. VII. Ta sai Põltsamaa õpetajaks.

Kuulsaks sai pedagoog **Bengt Gottfried Forselius**, Harju-
Madise õpetaja Johan Forseliuse poeg, kes avas Piiskopimõisas
(Tartu külje all) koolmeistrite kooli ja andis välja uue aabitsa.

Johannes Georgii Gezelius on siin immatrikuleeritud
23. XI 1638. Ta sai pärast (a. 1660) Liivimaa superdendiks ja
a. 1664 Turu piiskopiks. Ta valmistas 1668 Liivimaa kiriku-

seaduse kavandi. Gezeliuse perekonna tähendus on Soomele siiski suurem kui Liivimaale.

Mainime veel toleaja õpetajate perekondi.

Heinrich Bruiningk (Narvensis, immatr. 1690, VIII), Gilläus (Martin immatr. 5. IX 1632, poeg Georg Johan 8. IV 1658 cornua deposuit). Albogius, Vestringius, Aulinus, Gerngros, Alstadius, Oern (Johann Oern, Uplandus IX, 1690) Costerus, Deutenius, Lemchen (Lemcken), Svensk (Johannes Svensk, Ingermanus, IX, 1690), Treublut — (mitu põlve õpetajaid) jne.

7.

Kui meie tagasi vaatame öeldule, veendume ikka enam, et objektiivselt otsustades ei saa ühineda ka Schirreni lõpphinnangu, kui ta ütleb: „Wer aber daran zweifeln wollte, dass die schwedische Universität so völlig ohne Einwirkung auf das Land gewesen, der mustere die Gelehrten-geschichte in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts: die Tüchtigen waren alle in Stadtschulen oder auf sächsischen Universitäten gebildet.“

Meie oleme eelpool palju nimesid nimetanud, keda tuleb arvata „tublide“ hulka, kuid õppinud on Tartu ülikoolis. Samuti teame juba, et linnakoolide juhatajatena esinevad juba alguses Tartu ülikooli kasvandikke. Schirren otsustab seda küsimust kitsamast seisukohast, mitte terve maa ja rahva seisukohast.

Kuid Põhjasõja koledustes on palju saavutusi jälle kaduma läinud või hävinud nagu ka ülikool ja selle fakulteedid. Vaimulikkude arv kuivas jälle kokku ja jälle pidin äit. õp. Johan Svenske teenima 9 kogudust. Kuid siiski ei hävinud kõik: alles jäid Rootsi kirikuseadlused ja Rootsi kirikuseadus, kuigi teda täpselt ei peetud, jäi protestantlik usutunnistus ja kirikukomme, jäid rahva-keelse vaimuliku kirjanduse vanemad katsed. Jäi traditsioon, et meie maal on olnud ülikool ja fakulteedid ja tuleb püüda neid jälle jalule seada.

Meie maa ja rahva seisukohalt meie hindame positiivsemalt kui Schirren Tartu rootsiaegse ülikooli tööd ja vaimu. Et ülikoolis peavad aadli-, kodaniku-, kui ka talupoja-seisusest noorsugu, sakslased ja mittedakslased õpetust

leidma, on õiglane ja maale ning rahvale sobiv põhimõte. Niisuguste põhimõtete avalik tunnustamine ja maksmapanek oli väärtusega, mis varem või hiljem oma vilja pidi kandma, kuigi ülikooli hinnang veelgi kõrgem oleks olnud, kui juba tol ajal neid põhimõtteid oleks saadud praktiliselt suuremal määral teostada. Rootsiaegse Tartu ülikooli möödunud ajaloo alusel on meil usaldust jäänud põhjamaade (käesoleval korral eriti Rootsi) ülikoolide töö ja vaimu vastu ja meie loodame, et meie ka tänapäev veel sõbralikkudest suhetest põhjamaade ülikoolidega mõnda vastastikust äratust ja mõnda teaduslikku ja praktilist täiendust võime leida.

Usundiloo mõttest.

Uku Mas ing.

Umbes reformatsiooni aegu kristlased jällegi sattusid lähemasse suhetesse paganatega ja kuna sellal kõik teadlased olid teataval määral polühistorid, siis tekkis pikemaidsõnavahetusi otsekohe paganuse olu ja ta tekkimise kohta. Pärandatud teooriate kõrval aegamisi sündis uusi, sest pärandatud teooriad viisid seina äärde.

Oli loomulik oletada inimsoo üldist degeneratsiooni ja kõneleda, et algselt, pärast Aadamat ja Eevat, oli olemas veel õiget usundit. Kuid, kuna õige usund ilmtingimata oli ortodoksne luterlus või kalvinism, siis tahes-tahtmata pidi eeldatama, et esimesed inimesed olid korralikud luterlased või kalvinistid. Nii tehtigi. Näiteks arutleb ALEXANDER ROSS (Alexander Rosen Unterschiedliche Gottesdienste in der gantzen Welt, Heidelberg 1668, lhk. 2 jj.) vastates küsimusile, nagu / „War auch eine Religion / Regirung der Kirchen / oder Zucht derselben im Anfang der Welt?“ — Ja. Dann damals ward das Wort geprediget / und die Sacramenten bedienet.“ (2) Või: „War damals auch eine Ordinirung oder Einweyhung?“, mille vastuseks on: „Ja freylich. Denn GOTT ist ein GOTT der Ordnung“ (3). Või: „War damals auch irgend ein öffentlicher oder allgemeiner Ort

zu opffern?“ vastusega: „Ja / auf demselben Grund / dass Gott / der ein Gott der Ordnung ist / will / dass alles in seiner Gemeinde ordentlich und weisslich zugehen soll; die Zusammenkunfft an einem Ort / zu hören / zu beten / und zu opffern / erhielt auch Freundschaft unter dem Volck Gottes.“

(4) ¹. Umbes sada aastat hiljem ollakse selles suhtes juba hulga taltsam, nii ütleb CONTANT DORVILLE (HISTOIRE DES DIFFÉRENS PEUPLES DU MONDE, CONTENANT LES CÉRÉMONIES RELIGIEUSES ET CIVILES, L'ORIGINE DES RELIGIONS, leurs Sectes & Superstitions, & les Moeurs & Usages de chaque Nation: . . . Par M. CONTANT DORVILLE. TOME PREMIER A PARIS MDCCLXX, VI): „Ces premiers habitans de la terre, ayant les mêmes vœux à former, employèrent vraisemblablement les mêmes termes dans leurs supplications: n'ayant point de temples (ROSSi arvates need olemas Paabeli torni ehitamisest alates), ils invoquèrent Dieu en pleine campagne, ou dans leurs cabanes, au milieu de leurs enfans.“

Jäi siis ainult küsida, mis oli ajeks, et need täiuslikud inimesed muutusid paganaiks, selle aja seisukohalt, ebajumalakujude kummardajaiks. Ning vastused olid vist valmis enne kui see küsimus üldse tekkis.

Oli selliseid, kes JUSTINUS MARTYRUSE eeskujul ² väitsid, et selle juures on otseselt olnud tegev Kurat. Nii seletab näiteks JOANNES SAUBERT (Opera Posthuma, Altdorfi 1694, 132)

Notissimum enim est, simiam Dei diabolum per *κακοζηλίαν* suam ex vero Dei cultu, orthodoxa etiam V. T. Ecclesia, quam plurima decerpsisse, et ex his hinc inde idololatricum cultum eformasse atque instruxisse.

Kuid umbes nõnda kõnelevad ja veel enam mõtlevad paljud ta kaasaegsed. Nii näiteks PIERRE MUSSARD (CONFORMITÉS

¹ Halvemaid ja kohutavamaid näiteid leidub L. DIESTELi raamatus Das Alte Testament in der christlichen Kirche, Jena 1869, 484—508; on koguni oletatud, et Aadam ja Eeva paradiisis on pühitsenud jõule ja ülestõusmisepähi (samal 492).

² Apol. LXII, 1. *Καὶ τὸ λουτρὸν δὴ τοῦτο ἀκούσαντες οἱ δαίμονες διὰ τοῦ προφήτου κεκηρυγμένον ἐνήργησαν καὶ ῥαντίζειν ἑαυτοὺς τοὺς εἰς τὰ ἱερὰ αὐτῶν ἐπιβαίνοντας καὶ προσιέναι αὐτοῖς μέλλοντας, λοιβάς καὶ κνίσας ἀποτελοῦντας.* Samuti umbes muil kohil.

DES CEREMONIES MODERNES AVECLES ANCIENNES où l'on preuve par des Autorités incontestables que les Cérémonies de l'Eglise ROMAINE sont empruntées des PAYENS. Avec un TRAITE de la Conformité qu'ils ont dans leur conduite mis à la fin sous le titre d'ADDITIONS de quelques Conformités outre les Cérémonies. Nouvelle Edition corrigée & augmentée de la LETTRE ECRITE de ROME sur le même sujet par M. CONYERS MIDDLETON. A AMSTERDAM MDCCXLIV [esimene trükk 1667] lk. 10) kõneleb Jumala kultusest, mis aetakse segi ta vaenlase, kuradi, leiutustega jesuiitide poolt.

Teised seletasid paganuse tekkimist euhemeristlikult ja omistasid kuradile ainult võrdlemisi väikese osa kogu asjas, kuid selle kõrval rõhutasid ka inimese oma puudulisust. ROSS, n.r., 100 seletab:

Also sehen wir / dass das Machen der Bilder / und die Anbetung deroselben eine Erfindung der Heyden gewesen; denn es waren gewisslich Menschen / welche die Heyden vor Götter erklärten; und es fieng ein jedweder an / wegen seiner Verdienste und Fürtrefflichkeit / nach dem Tode von seinen Freunden angebetet zu werden; endlich aber hielten sie / durch Überredung der bösen Geister / diejenigen / welcher Gedächtnüß sie ehreten für kleine Götter.

või üks teine, tundmatu autor:

L'Origine de ces Idoles n'avoit en soi rien de mauvais. Ce ne furent dans le commencement que des figures, par les quelles les hommes tâchoient de représenter leurs Peres morts ou leurs Souverains, dont ils étoient trop éloignez, & à qui ils ne pouvent pas rendre des honneurs personnels. ... Ce n'étoit donc qu'une marque de l'amour & du respect, que des enfans bien nez doivent à ceux dont ils ont reçu le jour, ou des soumissions, & des hommages que de fideles sujets rendent à ceux, que le Ciel leur a donné pour maitres. ... On peut croire que d'abord on n'eut pour ces Statues que du respect & de la vénération; & qu'on ne les regarda que comme nous regardons encore aujourd'hui le portrait d'un pere mort, que nous aurions tendrement aimé. Insensiblement on sortit des bornes d'une tendresse legitime & l'on tomba dans l'Idolatrie. (CONFORMITÉ DES COUTUMES DES INDIENS ORIEN-

TAUX Avec celles des Juifs & des autres Peuples de l'Antiquité Par M. de la + + +, 19, teoses CEREMONIES ET COUTUMES RELIGIEUSES DES PEUPLES IDOLATRES SECONDE PARTIE DU TOME PREMIER, ... A AMSTERDAM, MDCCXXIII).

Tulemus oli muidugi säärane, et mõned teadlased just rõhutasid euhemerismi, teised aga inimeste degeneratsiooni yldiselt, kusjuures ikkagi alati toetuti teataval määral kuradi kaasabile, kes inimesed viis eksiteele. Nii näiteks VOSS (Gerardi Ioannis Vossii De Theologia Gentili, et Physiologia Christiana; sive De Origine ac Progressu Idololatriae, ad veterum gesta, ac rerum naturam, reductae; deque naturae mirandis, quibus homo adducitur ad Deum. Amsterdami 1642, 22), kes aga oletab ka muid, kuradist sõltumatuid põhjuseid, või SPENCER (De legibus Hebraeorum ritualibus et earum rationibus, libri tres. Editio tertia. Lipsiae 1705, 760), kes küll üksikasjus on täiesti VOSSI vastand, kuna VOSS eklektiliselt püüdis ühendada kõik põhjused, mis viisid paganuse tekkele ja SPENCER just mõningaid neist eitas täiel määral. Vähem hoolivad kuradist ja arvestavad üldise degeneratsiooniga juba nimetatud tundmatu autor:

Il est peu de maux en matiere de Religion, jui n'ayent été produits par quelque sorte de bien, & peu d'erreurs, qui n'aient eu pour principe une ve (15) rité mal entendue, ou corrompue par la longueur des temps ... tout cela a pris sa naissance dans la verité, qui est la source de la Religion que nous professons encore aujourd'hui. Cependant la verité est si defigurée chez les Paiens, . . qu'il est presque impossible de l'y reconnoitre ... Le peu de soin, que l'homme a de juger par son esprit seul, & l'attachement qu'il a toujours à ses sens est la premiere cause de ses erreurs . . . L'idée que les hommes ont toujours eue de la Divinité étoit encore une des causes de l'idolatrie: il leur falloit un Dieu. Ils étoient persuadez qu'il y en avoit un, tout leur prêchoit cette verité: ... ordre de l'Univers, ... mouvemens secrets de leur cœur, qui les portoient .. vers quelque chose de plus relevé ... Le Soleil, la Lune, & les autres Astres furent les premiers adorez: mais comme les hommes ne pouvoient pas toujours voir ces corps lumineux, ils chercherent

quelque chose, ... qui fut un hieroglyphe de es pretendues Divinitez ... Ainsi ce fut au feu qu'ils s'attachèrent, ... peu-à-peu ils adorèrent aussi lui-même ... (16) L'on adora ensuite l'homme; ... Enfin peu à peu on vint jusqu'à adorer les bêtes, & tout ce qu'il y a de plus vil & de plus infame dans la nature. Pääle selle tulevat arvesse veel idamaine stiil leida häid hüperbole ja suuri sõnu, millede tulemus on see, et öeldakse viimati vastupidist sellele, mida kavatseti. Tavalik rahvas võtnud hoopis sõnasõnaliselt sääraseid mõttetuks muutunud väiteid

või CONTANT DORVILLE VI j.

Mais a mesure que le monde se peupla, les hommes perdirent la vraie & sublime idée de la Divinité: bientôt ils la supposèrent corporelle comme eux; &, guidés par les sens, ils cherchèrent à la représenter par des images & par des statues, qui, en frappant leurs yeux, flattaient leur orgueil, & se rapprochaient de leur faiblesse.

Aga ka VOSS 22 seletab muide võrdlemisi leplikult:

Non pervenisse vulgo gentiles ad omnem de Deo notitiam, quam naturae lumine assequi potuissent: & variae caussae, unde hac ignorantia sit profecta. Spectari eam in duplici hominum genere: quorum alii cum Deum esse scirent, quis tamen ille est nescirent: alii ex parte hoc scirent, sed interea non minus aliis cultum divinum abjudicaret Deo: vel siquid fortasse vero numini tribuerent, id tam malignè agerent, ut non mereretur in rationem venire: & ut amplius foret, sic quoque omnes eos esse laesae majestatis divinae reos, quia cultum soli Deo debitum inter verum falsumque numen partirentur.

Ja lähemalt:

Quarum (sc. caussarum idololatriae) prima est inscitia humana. Licet enim ad ea, quae initio exposuimus traditione ac naturae lumine posset perveniri: non propterea tamen existimandum, gentiles universos ad omnium eorum notitiam pertigisse. Contrà enim evenit, ut longè maxima illorum pars pleraque ex istis ignoraret: non quasi non veritas iis ab oculos versaretur, sed quia eam sese offerentem non comprehenderent: dumque propterea in varias scinduntur sententias, & caeci fiunt caecorum duces,

gravi ruina pariter & sese, & alios involverent. Haec sententiarum dissimilitudo magnam partem ex animorum diversitate provēnit: haud aliter ac in Christiano etiam populo videmus, quos sententiarum similitudo in praecipuis colligavit, in variis tamen capitibus vehementer discrepare. Ita enim semper fuit, ut multis grave esset inquirere in divina, sive propter inertiam laboris, ut illis qui voluptatibus diffuerent: sive ob occupationes, ut a ambitiosis, & avaris, & egestate pressis, eoque aliis se mancipare coactis. Quales, quia seriò nihil hujusmodi meditari solent; alieno, licet saepe erroneo, subscribere iudicio amant. Sunt alii, quibus non desit inquirendi, vel animus, vel otium; sed tam diversis hominum sententiis impliciti, ingenii quadam (23) tarditate, quos potissimum, & quibus in rebus sequantur, discernere non satis possunt.

Või nagu SPENCER 760, et patriarkide aegse vähese kultuse asemel nende lapsed „sibi mores ac instituta pro arbitrio condiderunt“ ja need on saadud „è fraude sacerdotum ethnico-rum“ või „è pruritu & lasciviâ ingenii humani“. Kuid, nagu mainitud, mõlemad rõhutavad tublisti ka kuradi osa sääraseil puhkudel.

Sellisest oletusest aga järgnes, et mis rahvail usundiliselt siiski ühine VTga, on pärit väga ürgsest ajast ning võib olla osa Jumala ilmutusest. Nii väidab näiteks VOSS 2:

De Enosi temporibus, quando idololatriam coepisse Maimonides arbitratur, nihil nunc dicam: eò quòd vetus ille orbis diluvio interciderit totus, Noacho & familia ejus exceptis. Solùm loquar de illis, qui ex Noacho originem ducunt. Hos in duas partes dispesco, pro duplici gratiae mensura. Etsi enim Deus Abrahamum, & posteritatem ejus, singulari beneficio in populum suum elegit: non propterea tamen gratiâ suâ penitus destituit caeteros. Siquidem conservavit in iis quorundam notitiam: ut quòd Deus esset, & mundum administraret, & colendus esset, & cultores praeminum, non colentes sua maneret poena, Quae fundamentum sunt religionis universè consideratae.

Näiteks säärase oletuse kohta võib olla ROSS 189, kes arwab, et ameeriklasil on olemas „eine kleine Wissenschaft“ ülmast jumalast, loomisest, hinge surematusest, paremast maailmast

pärast surma, kus tasutakse ja karistatakse, liha ülestõusmisest, Kolmainust ning viimati ka traditsioon Noa aegsest veeuputusest. Sääraste eelduste alusel oli võimalik ja sai endastmõistetavaks inglise deismi kujunemine, sest juba VOSS pole enam sellest kuigi kaugel.

Aga pääle sellist laadi euhemerismi, mis vagasemal kujul muutus mingiks filosofeerimiseks asja ümber, oli ka hoopis iselaadilist väga mitmeis värvinguis ja sellegi algmed kaudselt ulatavad tagasi vähemalt reformatsiooni aega. Sest kui Augustanas väidetakse (Apol. III, 85): „gentes habebant sacrificia, sumta a patribus. Horum opera imitabantur, fidem non tenebant“ ja hiljem satisfactio kohta (XXIV (XII), 23): „significantia verbi facilius intelligi potest ex moribus gentium, quos videmus ex patrum sermonibus male intellectis acceptos esse,“ siis on loomulik, et liites selle tavalise euhemerismiga võis kujuneda kaks teooriat, mis kunagi olid võrdlemisi laialt tunnustatud. VOSS nimelt arutas, et kui jumalad on jumalustatud inimesed ja esimesed inimesed esinevad piiblis, siis järgneb sellest, et paganate jumalused pole muud kui muistsed patriargid. Nii ta seletab, et klassika Saturnus on Noa (118) ja osalt ka Aabraham (142). Kuid teisalt Noa on ka Janus (137) ja Bacchus (144). Vulcanus on Tuubalkain, „hunc igitur homines, ac imprimis aerarii, & ferrarii, ut suae artis parentem, retulere in Deorum numerum, atque ut inferiùs dicam, cum Deo ignis praeside coluerunt“ (124). Ja Minerva kohta ta väidab: „Ea fuerit Noema, sive Naama, filia Lamechi, si verum est... eam lanificium ac texturam reperisse, ac propter singulare hoc inventum memorari praeter morem Scripturae, quae non solet in genealogiis referre feminas, nisi ob virtutem eximiam, aut mysterii caussa“. (129). Kuid VOSS ei piirdu täiesti nii varaste isikutega. Ta arvab, et ka Moosese isik ning vähemal määral ka ta õpetused on mõjustanud rahvaste ebausklike kujutelme. Mooses olevat muutunud nende seas jumaluseks, või annud juurde olemasolevatele jumalusile uusi jooni.

VOSSil oli võrdlemisi palju järelekäijaid, nende seas *SAMUEL BOCHART, *HUGO GROTIUS ja PETER DANIEL HUET (Demonstratio Evangelica, Amstelodami MDCLXXX). Viimane viib kõik usundid maailmas tagasi Moosesele kui isikule ja ta õpetusele. Nii ta väidab (99): „Alio tamen insuper utemur genere probationum, ac priscos illos gentium Deos & Heroas, qui

cunque per universum fere orbem culti sunt; earundem etiam contitores plerosque ac legumlatores, totamque Ethnicorum Theologiam ex Mose ipso, Mosisve actis, aut scriptionibus manasse demonstrabimus.“ Lisaks üks näide, kuidas foiniiklaste arvamusel kõik on pärit Mooseselt (100 j.):

Sapientia inter Phoenices praestitisse Taautum tradidit Porphyrius in libro de Judaeis: eruditum fuisse Mosem omni sapientia Aegyptiorum Acta Apostolorum indicant. Literarum repertor Taautus creditus est: idem de Mose tradiderunt Eupolemus, Theodoretus & Isidorus, ut jam à me notatum est. Cum gentium originem ab orbe condito Sanchoniathon vellet cognoscere, Taauti commentarios consuluit, quibus Cosmogonia continebatur: Moses initia gentium à mundi exordio diligenter est persecutus. Primus quae ad Dei pertineret cultum, Taautus retulit in literas: primus retulit & Moses. Sacras appellat Porphyrius Taauti lucubrationes: sacris notis inscriptae erant Columnae Mercurii, & ex iis descripti fuerant sacri Aegyptiorum libri, quibus Mosis, ut superius observavi, doctrina explicabitur. Prima rerum exordia Chaos & Spiritum ponit Sanchoniathon, Taauti disciplina eruditus: haec ex Mosaicae Geneseos initio sunt manifeste deprompta: ut & alia pleraque, quae à Bocharto adnotata praetereo.

Muidugi ei olnud aga just hõlpus seletada kuidas juutide kombed ulatasid kaugete rahvaste juurde ning selle tõttu nii HUET kui ta kaasaegsed teevad peaaegu julgemalet oletusi kui HERMAN WIRTHi kool ja mõtteosalised Atlantise ümber. HUET leiab, et koromandellasil on sarnadusi Moosese usundiga, keda nad austavat mingi teise nimega. Nimelt nad tunnevad maailma loojat, Aadama, Eeva, Kaini ja Aabeli lugu, seletavat, et maailma alguses polnud muud kui vesi, tunnevad hiiglaste lugu umbes Gen. 6 moodu ja tantsivad oma ebajumalate ees nagu iisraelidki. Nende otsekohe silmahakkavate sarnaduste seletamiseks ta väidab (141 j.):

Indorum vero Ethnicorum, de quibus agimus, religio ab Aegyptiis fere, sed & à Persis etiam, aliisque prodiit, qui institutis Ebraicis imbuti, eadem ipsis communicarunt ... Ebraeos enim Arabicum, Persicum & Indicum mare lustrasse persuadent navigationes jussu & auspiciis Salomonis in Ophir

susceptae. Nec enim putandum est hoc fine ita ipsorum constitisse classes, ut non in alias quoque regiones excursus tentaverint.

Teised (vrđl. TUNDMATU AUTOR 8) võtsid võimaluse korral abiks muidugi ka kümme kadunud suguharu, kelledest osa olevat sattunud Indiasse. Sama autor väidab, et egiptlased on saanud ümberlõikamise juutidelt, neilt etiooplased ja viimati kõik maailma rahvad, kus see komme esineb.

Eriti raskeks tegi aga säärase teooria süstemaatilise läbiviimise Ameerika olemasolu, kuid ka sellest kuidagimoodu saadi üle, kas siis praadamiitide teooriaga nagu PEREIRA või kasutades mitmeid teisi samuti ebatõenäolisi oletusi. HUET 149 seletab:

Mihi quidem semper versimile visum est, sive priscorum Phoenicum, sive Carthaginensium naves freto Gaditano digressas, sive alias ex Europae & Africae oris ad occasum devexis solutas, Austrum versus processisse; quo saepissime illas commeasse ex antiquis historiis satis constat: cum autem pervenissent intra Tropicos, & ventos illic secundos ab ortu in occasum perpetuo flantes, & mare eodem cursu incitatum nactae essent, sese mari & vento permisisse, & in Americam expedita & commoda navigatione appulisse; ac invitatas postmodum ubertate terrae, sedes illic fixisse: cum praesertim difficilior esset regressus; nam venti in ortum ferentes ab occasu, circa septimum tantum ac vicesimum ab Aequinoctiali gradum petendi erant; illic enim fere flant: quanquam extra Tropicos magna est ventorum inconstantia. Nullam itaque itineris sui notitiam Antiquo Orbi, unde venerant, dare potuerunt; vel si forte dederunt, temporum deinde lapsu, aut casu aliquo, aut hominum negligentia commercium omne intercidit.

Umbes samuti arvasid ka mõned teised, nii * Emanuel de MORAES, kes oletas, et kartaaglased käisid Ameerikas, kuid kuna maa oli kena ja riik mitte ei tahtnud kaotada oma rahvast, keelati surmanuhtlusega rännak sinna. Mõned väitsid koguni, et nad, või foiniiklased, nimetanud Antille Hesperiidide saariks. Leiti veelgi paremaid seletusi. Kuna perulased kõnelesid oma maale tulnud hiiglasist, siis oletati, et need olnud piiblist tuntud Anaki lapsed või kaananlased, kelle Joosua ajanud välja Palestiinast. Mõned teised, nende seas ka juba mainitud Emanuel de MORAES, oletasid, et ameeriklased on tekkinud 10-st kadunud

suguharust ja tõestisiks toodi sääraseid asju nagu, et ümberlõikamist leidub ka Ameerikas, et brasiillased abielluvat ainult oma suguvõsas nagu juudid oma suguharudes ning „isaemat“ jne. on laiemad mõisted kui meil ning vastavat juutide omadele, leinavat kuu aega ja kannavad rõivaid, mis „leur descendant jusqu'aux talons“. Teatavasti umbes sama teooria võtsid üle mormonid, oletades, et ameeriklased põlvenevad 586 põgenenud juutidest. * GROTIUS seletab, et Panama rahvad põlvnevad normannest, teised nagu perulased ja muud Keskameerika rahvad hiinlasist. Oli muidugi ka neid, kes püüdsid seletada kuidas nad võiksid olla pärit ka Noa poegadest (nagu CEREMONIES ET COUTUMES RELIGIEUSES DES PEUPLES IDOLATRES autor I, 1, lhk. 8 jj.), kes Aasia kaudu (sest Aniani ehk Beeringi väina olemasolu ei tahetud tunnistada hästi veel) olevat rännanud Ameerikasse. Mõned nagu * PURCHAS (Recueil de Voyages) väitsid, et Ameerika olevat asustatud alles mõne sajandi eest.

Kui kaugele võidi minna säärase teooriaga, näitab TUNDMATU AUTORI vihje (15) sellele, et olevat inimesi, kes arvavat tulekumardamise tekkinud Dt. 12,19 lausest, kus on öeldud, et Iisraeli Jumal on leegitsev tuli. Ta ise lisab: „Nous croions avec quelque fondement, que cette expression de l'Ecriture sainte fait allusion à la Religion des Peuples Adorateurs du feu.“

Võimalik, et just selliste liialduste pärast tekkis vastuvool, mille tuntumaks esindajaks on JOHN SPENCER, kes aga isegi pole veel täiesti vaba sääraseist eeldusist, vaid sõdib tegelikult ainult Moosese ja sellega koos ka juutluse ülehindamise vastu. Ta seletab nimelt (759 jj.), et patriargid on aluseks ka paganausundele, inimesed on rikkunud seda ja eriti kurat „eúmque praecipuè ritus illos crudeles, obscoenos, otiosos, mysticos, quibus Gentium religio scatebat, instituisse“ (760). Jumal on Moosest kasutanud kuidagi reformaatorina, osa kombeid keelanud, nii „idolorum cultum iis interdixit; & ritus omnes, fidei vel moribus honestis adversantes, à Legis & cultûs sui corpore, tanquam membra corrupta, penitus amputavit“ (761). Kuid „non pauci etiam tolerati“, nimelt sellised, mis „multorum annorum & gentium usu cohonestatos, quos ineptias nôrat esse tolerabiles, aut ad mysterium aliquod adumbrandum aptos, in sacrorum suorum numerum adoptavit“ (761). Selliste hulka kuuluvad asjad nagu: seaduselaegas, keerubid, ohvrid, pühad, esikud, kümnis, preestrite rõivastus jne.

SPENCERI mõjul arvatavasti ka TUNDMATU AUTOR 8 väidab: „Dieu donnant une Loi à son Peuple, lui prescrivit plusieurs regles, que d'autres Nations observoient déjà; comme étant bonnes d'elles-mêmes“. Sest ilma SPENCERI eelduseta väide võiks tekitada halbu küsimusi, nagu: kes andis siis paganaille need hääd käsud, kui Jumal, miks ta siis ei annud neile kõiki häid käske, vaid ainult väheseid jne.?

Kui nüüd selliste teooriate lõppkokkuvõttena püüda piiritlella: kuidas kujuteldi sarnadusi VT õige usundi ja paganuse vahel, siis ilmnevad kolm põhilist seisukohta. Esimene on consensus gentium'i teooria; teine, et kurat on lasknud järele ahvida paganail õiget usundit; kolmas, et sarnadused on tingitud mõjudest patriarkide või Moosese kaudu. SPENCER ei moodusta mingit omaette üksust, ta eeldab consensus gentium'i ja hindab Moosest ainult reformaatorina, kelle mõju vähemalt kaua aega ei ulatanud väljaspoole juute. Kõik need seletused on võimalikud veel tänapäevalgi ja kindlasti nad esinevadki, sest vaadeldes asja ainult loogiliselt, nad on kõik sama hääd kui nende vastasteooriad. Muidugi on kõige elujõulisem just esimene, mis tegelikult pole kunagi kadunud ja ürgmonoteismi teooriana elab kaunis lopsakalt praegugi. Teised kaks on ajast-arust, sest nende vastu kõneleb niipalju puhtsisulist kui faktilist, et on raske püüda kaitseda neid.

Augustana apoloogia (XXI(IX), 32) väidab, et erilised ülesanded, mis katolikukirik on annud pühakuile „plane sunt ortae ex ethnici exemplis... postea secuta est invocatio, invocationem prodigiosi et plus quam ethnici abusus secuti sunt, ab invocatione ad imagines ventum est, hae quoque colebantur, et putabatur eis inesse quaedam vis.“ Sellest väitest on kasvanud välja hoopis erinev teooria paganuse ja ristiusu (esmlt katoliikluse, kuid pärast juba üldiselt võetud) vahekorra kohta. Kui protestandid ägedasti süüdistasid katoliiklasi, siis need viimati isegi ei suutnud näidata oma kommete kristlikkust, aga nad ei jätnud kaitsemata neid. *BARONIUS (Ann. 36) väitis, et kirikul on lubatud kasutada vagaduse tekitamiseks tseremooniaid ja kombeid, mis paganad kasutanud ebausklikus kultuses vagadusetuse tekitamiseks, kui kirik nad on puhastanud konsekratsiooni kaudu. Kõik, mis kurat on mõelnud välja oma auks, nüüd ometi tarvitatakse Jumala kummardamisel. Umbes samuti *POLYDORUS VERGI-

LIUS V, 1 jaatab, et kirik on omastanud kombeid roomlasilt ja teisilt paganailt, kuid muutnud nad paremaiks ja kasutanud õilsamaiks otstarbeiks. *FAUCHET (*Antiquités Gauloises* II, c. 19) seletab, et ollakse õigustatud rakendama kõiki vahendeid, et inimesi võita Kristusele ja on selleks võetud paganate kombeid samuti nagu on võetud kive nende templeist juba muiste kirikute ehitamiseks. ARINGHUS, *Roma Subterranea* T. I, lib. I, c. 21 ütleb (tsiteeritud *Lettre de Rome* 272):

Ac maximi subinde Pontifices quamplurima primâ quidem facie dissimulanda duxere, optimum videlicet rati temporis deferendum esse: suadebant quippe sibi, haud ullam adversus gentilitios ritus vim, utpote qui mordicus à fidelibus retinebantur, adhibendam esse; neque ullatenus enitendum, ut quicquid profanos saperet mores, omnino tolleretur, quinimo quàm maximâ utendum lenitate, sacrarumque legum ex parte intermittendum imperium arbitrabantur.

Või nagu *GUILLAUME DU CHOUL (cf. PIERRE MUS-SARD, l. c., 5) 1556 väidab, et kui vaadata hoolikalt, siis paljud institutsioonid meie usundis olevat võetud egiptlasilt ja mujalt, nii tuunikad, pääkummardused altari ees, preesterlik toredus (la pompe sacrificale), muusika, protsessioonid ja litaaniad jne. Aga selles ei leita midagi halba, sest nagu too mees ütleb, need on õigusega meie preestrite poolt sihindatud Jeesusele „que l'ignorance des Gentils, fausse religion & folle présomption, représentoit à leurs faux Dieux & aux hommes mortels apres leur consécration.“

Kogu mõtteviis on üheltpoolt väga loogiline, sest miks ei võiks mitte austuse, mis omistatud kuradeile ja ebajumalaile kanda ilma pikema jututa üle ainsale õigele Jumalale? Veel praegugi võime mõelda nõnda eneste seisundilt: kui usume Jumalat, siis tunneme muidugi nõnda, kuid paganad kes pöörduvad, ei mõtle nii. Päälegi on sellel väitel katoliiklikku maitset, nagu poleks Jumalale vaja muud kui, et nimetatakse ta nime. Teisalt vaadates kogu käik on väga ebaloogiline, sest võib ju öelda otsekohe: Jumal ei lepi sellega kui teda austatakse nagu kuradeid ning eriti siis saab ilmseks ta iseäralikkus, kui tuletada meelde nagu protestandid teevad tavaliselt, et VTs on käsitud talitada teisiti kõige paganlikuga. See on aga ainult üks neid kohti, kus

loogiline mõtlemisviis ja VT autoriteet väga valusalt põrkasid kokku ning katoliiklased tugenesid rohkem mõistusele kui evangeelsed. Need kogu aja annavad pikki kirjeldusi, kuidas rooma kirik ikka ja alati on talitanud Püha Kirja vastu, alates juba Gregorius I., kes oma anglosaksi apostlile Augustinusele annud instruksiooni mitte hävitada paganate templeid, vaid ainult ebajumalad, selleks, et inimesed, kes harjunud neil paigul kummardama jumalaid, mitte ei kummardaks enam neid, vaid ainsat ja õiget Jumalat. Heidetakse katoliku kirikule ette, et ta tarvitab veel praegugi samaseid meetodeid ning vihjatakse eriti kuulsale riitusetülile jesuiitide misjonialadel Hiinas ja Indias (v. MUSEARD 10 MIDDLETON 273 j.). Jesuiidid püüdsid teatavasti kohaneda niipalju kui võimalik paganusele, neid süüdistati koguni selles ju, et nad ei kuulutanudki ristilöödud Kristust ning lubasid pöördunuil austada ebajumalaid, kui neil oli kuskile peidetud Kristuse pilt, kellele nad oma südames omistasid kogu austuse. Dominikaanid kadetsesid ja tulemuseks oli see, et katoliiklasilgi tugevnes Püha Kirja autoriteet kiriku arvamiste kõrval.

Protestandid ei jätta naeruvääristamata midagi, kui selleks aga kuidagi on võimalusi. Toon, mida hoitakse sel puhul, on teravam kui asi ise väärib, sest sageli katoliiklasedki leidsid, et on ebakohaseid asju, mida tuleks kõrvaldada, nii näiteks *MABILLON (MIDDLETON 158), et Roomas olevat veidraks kombeks piserdada eesleid ja muid koduloomi pühitsetud veega. Kuid enamik neid uskus *BARONIUSE, ARINGHUSE ja teiste väiteid ning kirjutati teoseid kaitseks protestantide vastu (MIDDLETON 1 jj.), kes tuhnisid juba sellal välja peaaegu kõik, mis võimalik. Nii näiteks MIDDLETON võtab läbi votivaanid, paganate pooljumalusist tekkinud pühakud, Apollonist saanud Apollinarise (182), Marsi asemele pandud S. Martina (195), katkiseist ja valesti mõistetud antiikseist raidkirjadest tekkinud pühakud nagu Julia Evodia (200), või Hispaanias austatud S. Viar, kes saanud elu kivil leiduvast (PRAEFECTU)S VIAR(UM)'ist, inglite ja pühakute jäljed kividel, mis täpsalt vastavat sküütia Heraklese omile (235), higistavad ja verdvoolavad pühakutepildid (246), Kristuse hälli, mis tulnud Romuluse hälli asemele (251) jne.

Nõnda tehti samm, mille tagajärjed varem-hiljem tulid kanda protestandel endil. Juba umbes MIDDLETONi ajal püüti vaban-

dada katoliiklasi teisiti. Nii väidab WARBURTON (Divine Legation of Moses, vrdl. MIDDLETON 277 jj.):

Rien n'apporté tant d'obstacles à nos découvertes sur l'Antiquité; pour autant qu'elle a du rapport aux connoissances des Hommes, que ce principe faux & qui n'est point combattu, par lequel on soutient que les Coutumes générales des Hommes, dans lesquelles une ressemblance commune paroît lier comme par un certain enchaînement leurs Usages dans tout l'Univers, peuvent toutes se tirer les unes des autres, tant par rapport au Civil, qu'à l'égard de la Religion. Au lieu que la vérité est, que l'original de cette ressemblance n'est autre chose que la voix d'une Nature commune cultivée par la Raison, ou avilie par la Superstition, & qui parle à toutes ses especes d'Individus."

Siit oli vaja ainult sammuke edasi, et käidelda kogu ristiusku nõnda nagu oldi tungitud kallale katoliiklusele. Ja kuna enamvähem oli üldine kujutus ürginimeste suurest täiusest ja preestrite pettusest, siis on hõlbus arvata, mis suunas see käik võis minna. Ja nagu normatiivsete kujutlustega ikka on, nendes võidakse päisel päeval kahelda, aga kui tehakse midagi, siis nad ikka on alateadlikeks eeldusiks. Laps näiteks ei pane iialgi tähele südapäevast päikest, sest ta ei saa vaadata teda oma lühiduse ja päikese liiga suure heleduse tõttu, aga loojuvat päikest ta teab. Selletõttu vanad inimesedki ei näe tavaliselt unes päikest teisiti kui loojuvana, aga kui nad otsivad selgest taevast päikest, pole teda säääl ja kust valgus saab unedesse, jääb seletamatuks. VOLNEY on küll veendunud inimese algses barbaarsuses, kuid ometi kirjeldades usundi arenemist kujutleb neid täielisematena kui oma kaasaegseid. Preestrite petmishimus ei kahelnud aga vist keegi.

Siiski ei tahetud tunnistada, et rünnak oli sihitud ristiusu vastu tervikuna. Oldi nii harjutud katoliiklaste materdamisega, et J. F. van BEECK CALKOEN, kes kirjutas DUPUIS ja VOLNEY vastu raamatu (EXAMEN DU SYSTEME DE DUPUIS ET VOLNEY SUR L'ORIGINE DE LA RELIGION MOSAIQUE ET CHRÉTIENNE, ... À AMSTERDAM 1802), väidab: „Les ouvrages de VOLNEY et de DUPUIS attaquent principalement le système d'une secte nombreuse parmi les Chrétiens“ (17).

VOLNEY (Oeuvres complètes de C.-F. Volney, Tome pre-

mier, Paris 1821, 162—224) seletab, et jumaluse mõiste on tekkinud, kui inimene kasutades oma meeli ja mõistust püüdis mõista universumi füüsilisi jõude, milledest ta tundis enese sõltuva. Kuna need jõud olid tugevamad teda, siis inimene kujutles jumalust väena, usundi printsiibiks said lootus ja hirm, sest need jõud panid inimese tundma mõnu või norgu, ning viimati enese eeskujul ta oletas neile jõududele tahte ja mõistuse. Et loodusjõude oli väga palju, siis inimene ei saanud teisiti kui mõelda jumalusi palju. Kõige esimene usunditüüp oli tähtedeaustamine, sest nähti kõik põllutööle tähtsad loodusesündmused kuidagi olenevat tähtedest. Kuna inimkonnas sellal juba olid tekkinud klassid, siis korraldati hierarkia taevas analoogiliselt inimeste omale; samuti, et inimkonnas sellal olid juba olemas „des usages et des pratiques composés“ (174), siis moodustati neile olendeile ka midagi taolist: ofitsiaalne kultus kõigi lisanähetega. Tähtedele ja nende rühmadele anti nimed, mis kuidagi vastasid maiseile asjule, mis sõltusid neist, selle tõttu tekkis mingi müstiline, kuid kõigile arusaadav keel. Aga siis sündis segadus, inimene hakkas nõudma oma jääralt sedasama, mis tegi taevane jäär, nõnda tekkis loomade austamine. Et kalendri moodustamiseks oli vaja pidevaid tähelepanekuid, siis kujunes peagi eriline seisus, kes oli ametis ainult vaatlustega ning rahvas „plongé de jour en jour dans de plus épaisses ténèbres, devint plus superstitieux et plus asservi“ (187). Preestrite tarkus vastupidi kasvas päevpäevalt ja viimati nad taipasid, et on olemas ainult kaks printsiipi: tekkimine ja hävinemine, ning need ühendati vana astraalusundiga. Võhikud kuuldes sääraseid lugusid, mõistsid neid valesti ja kujundasid omale mingi hauataguse ja elutaguse maailma. Preestrite tarkuse areng ei jäänud püsima, vaid leiutas viimati, et kogu kosmos on homogeenne ja terve maailm muutus elusaks olendiks. Teised preestrid vastupidi ei suutnud kujutella, kuidas üks olend võib olla põhjustaja ja tulemus, tegija ja see, kellega tehakse, ning tegid vahe mateeria ja teda elustava ning liikuma paneva tulise printsiibi vahel. Säärase arvamise tõttu jumalus moondus maailma hingeaks. Siis kaotati viimati kujutlus füüsilisist jõududest ja hakati universumi pidama masinaks, millel pidi olema ka sepp, demiurg. Kõik need mõttekeerud tekkisid enne ajaloolist aega. Kuid sõdade ja muude segaduste tõttu need arvamised ei hoidunud alles puhtal kujul, vaid segunesid ning osavad ja kavalad

inimesed, nagu Mooses, Manu, Buddha, lappisid kokku olemasolevaist arvamisist rahvaste orjastamiseks uued usundid. Kuigi Mooses tahtis oma rahva hoida vaba võõraste mõjudest, ometigi need pääsesid sisse, eriti assüüria kolonistide kaudu ja Paabeli vangusest tagasitulnute läbi. Enne riikide langust targemad olid ennustanud nende hukku, kuid ka taastamist kuninga läbi, kes teeb Jeruusalemma päälinnaks riigile, mis ulatub üle kogu maailma. Esimene pool ennustust täitus, sellepärast oodati ka teise osa täitumist, seda enam, et sääraseid arvamisi leidis terves Aasias. „On n'y parlait que d'un grand médiateur, d'un juge final, d'un sauveur futur, qui, roi, dieu conquérant et législateur, devait ramener l'âge d'or sur la terre, la délivrer de l'empire du mal, et rendre aux hommes le règne du bien, la paix et bonheur“ (216 j.). Viimati parside ja üldiste teooriate varal kosmose kestvuse kohta leiti, et see aeg peaks olema juba käes ning keegi „individu exalté“ arvas enese olevat tuleva ja kogus omale pooldajaid. Ta sai kuidagi hukka ning ta pooldajad kandsid üle talle kõik traditsioonid, mis olemas oodatava olendi kohta. Kuid kõik sääraseid pärimused olid algselt astraalsed sündmused. Need on järgmised: 1. et alguses üks naine ja mees oma eksituse tõttu saatsid maailma kurja ja patu (selle seletuseks, et Virgo ja Bootes minnes looja heliaakiliselt sügispööripäeval töid maailma talve ja kurja printsiibi tähtkuju Serpens'i), 2. et mehe võrgutas naine, pakkudes talle süüa keelatud viljast, 3. mis andis inimesile võimaluse teada hääd ja kurja, 4. et selle paari ajas välja taevasest aiast keerub, kes neile sulges sissepääsu, 5. et sellest naisest pidi sündima laps, kes litsub puruks mao pää ja lunastab maailma patust, 6. et oma nooruses see taevane olend elab vaelelt ja alanduses, 7. et pääle surma, ta tõusis toonelast taevasse, kus ta valitseb igavesti, 8. et selle inimese nimi on Chris või Yës (219—221). Nagu esimene traditsioon on seletatav astraalselt nii ka kõik järgmised ja Kristus pole tegelikult muud kui päike käigul läbi soodiaagi. Kõige selle tõttu on VOLNEY nõuanne, „qu'il faut ôter tout effet civil aux opinions théologiques et religieuses“ (244).

* DUPUIS (Origine de tous les cultes, tom. V) seletab, et ta ei taha toimida ei filosoofi ega rahva viisi, vaid ühekorraga võtta Kristuselt ta mõlemad loomused, mitte ainult jumaliku, „car le soleil est plus loin de la nature humaine, qu'il n'est de la nature

divine. CHRIST sera pour nous ce qu'ont été HERCULE, OSIRIS, ADONIS, BACCHUS. Il partagera en commun avec eux le culte, que tous les peuples de tous les pays et de tous les siècles ont rendu à la Nature universelle et à ses agens principaux, et s'il semble prendre un corps mortel, comme les héros des Anciens poèmes, ce ne sera que dans les fictions d'une légende." Ka tema arvates kogu kristlus tugeneb patulangemise lool, allegoorial, ja ta väidab, et: „L'existence de Christ réparateur ne peut être admise, comme fait historique, qu'autant que la conversion du serpent avec la femme, et l'introduction du mal, qui en fut la suite, sera un fait réel et historique. Si au contraire cette aventure prétendue n'est qu'une allégorie, la réparation de Christ et sa mission ne peut être une réalité." Ning pääle selle pole patulanguselugu juutide oma vaid pärit Pärsias.

Teatavasti see vool pole kunagi surnud välja ning Pärsia on niisama tuletuskohaks praegu nagu poolteistsada aastat tagasi (eriti REITZENSTEINI tööd), kuid sellekõrval leidub igasuguseid võimatuid tuletusi päris teaduslikes publikatsioonides. Nii väidab näiteks FRIEDRICH PFISTER (AfR 1937, 59), et evangeeliumite kirjutamisel on olnud eeskujuks küünilis-stoiiline Heraklese biograafia ning tsiteerib rahulikult tõestavate näidetena Senecat, Dion Chrysostomost, Epiktetest ja koguni Julianus Apostatat, arvestamata sellega, kas kristlikud arvamised ehk pole mitte mõjustanud neid inimesi.

Vastupidine vool: ristiusustada paganlus ja seletada, et õieti mõistetud paganlus ongi kristlus, on veelgi vanem. Nii juba * FR. PATRIZI (Nova de universis philosophia, Ferrariae 1591) hellenismi kohta, või JACOB SCHIMMELMANN 1771 germaanlaste usundi kohta (v. AfR 1937, 39 j.) Selle mehe arvates Edda on vanem kui Mooses ja sisaldab kogu ristiusu või vähemalt õpetusi „die unwidersprechlich sicher mit der Hauptsumme des Evangeliums und der christlichen Lehre übereinstimmen." Nii näiteks Thori võitluste ja kiusatuste puhul ei saavat keegi teha muud (kann kein Mensch anders) kui mõelda Kristuse kiusatusile ja kannatusele. Meetod ise elab ka edasi praegu ning HERMAN WIRTHi kaudu on saanud peaaegu ametlikuks praegusel Saksamaal nõnda, et projitseeritakse oma isiklik usund tagasi minevikku. BEHN (AfR 1937, 6) järeldab oletusest, et germaanlased päikest austanud pilditult: nad olnud monoteistid ja kogu

kultus olnud samal vaimsel ja kõlblisel kõrgusel kui Ehnatoni oma! Kui sellist väidet tuleb uskuda, siis peab arvama ka, et mormonite püha raamat on tõepoolest kirjutatud maha kuldlaudadelt, sest neid on vähemalt mõned inimesed tunnistanud olevat näinud, kuid keegi pole näinud muinasgermaane austamas päikest mono-teistlikult ja seotult viimisteldud eetiliste koodeksitega.

Kahe voolu vahel pole tegelikult sisulist vahet, erineb ainult hinnang, mille nad annavad kristlusele. Samuti ei erine põhimõteteliselt varasemad ja hilisemad teooriad, vaid ainus vahe on materjali küllalisemuses. Muidugi ei olnud teoloogele vastuvõetav üks ega teine, sest mõlemad muutsid ta olemasolu vajadusetuks. Osa teolooge võitles nende vastu sõnadega, mis küll teatavais ringes mõjusid, kuid vastaste seas tekitasid ainult naeru ja päävangutamist.¹⁾ Teine vastas kasutades samu jesuiitlikke keerdkäike nagu need, kes püüdsid tõestada ristiusu lähedast seost õieti mõistetud paganusega. Kolmas andis järele osalt ja leidis, et kristluses on kaunis palju paganlikke jooni, kuid need polla olulised ristiusule ja arvatavasti ka mitte pärit Kristuselt eneselt, vaid ta ümbruskonnalt, olgu siis ta enese või ta õpilaste kaudu. On ju väga hõlpus oletada, et Kristuse õpetust pole mitte ainult kohandatud paganaile katoliku kiriku ajal, vaid juba enne selle tekkimist ja nii sai tõrjuda tagasi kõik süüdistused, mis tärkasid siitsäält. Kuid säärase teoloogide ülesandeks jäi koorida välja oletatavasti rikutud allikaist, mis meil kasutada, tõeline ja algne kristlus. Selleks oli vaja ainult tutvuda väga põhjalikult kõigi ümberkaudsete usunditega ning kõik, mis leidis neis ja ristiusus korraga, ei kuulunud algselt kristlusse. Mõnede kommete suhtes sel puhul tehti vähema või suurema kitsarinnalisusega erandeid ja kogu meetod võidi asetada mingi moodsa maailmavaate või filosoofia kaitse alla, mille tõttu oli võimalik jätta alles asjakesi, mida leidis ka paganluses, kuid, mis siiski vastasid nõuetavale süsteemile. Nõnda on talitanud eriti palju uuetestamendi teadlasi ja kõige radikaalsemini ehk TEICHMÜLLER, kelle järele:

¹⁾ Näiteks VOLNEY vastane, keemik ja kveekerite õpetaja PRIESTLEY, kellest esimest korda (vähemalt VOLNEY 378 järgi) kõneldakse hiljem kuulsaks saanud lugu: teoloogid soovitanud tal teha tegemist keemiaga, sest teoloogina ta ei kõlbavat kuhugi, kuid keemikud olnud just vastupidisel arvamisel.

„Alles ist häretisch und nicht christlich, was sich auch in anderen Religionen findet oder auch bei den Griechen (in der Philosophie)“ (TENNMANN, G. Teichmüllers Philosophie des Christentums, Tartu 1931, 34). TENNMANN ise on ka rakendanud seda meetodit ning selle tõttu osa eesti teadlasi, kellele usundilooline koolitus ei ulata kaugemale TENNMANNist, peavad seda mõttelaadi usundiloole üldiseks, ükskõik, kas pooldades või esitades vastuväiteid.

Muidugi säärasel meetodil on oma paremusi nagu igal reformatsioonil, sest üheltpoolt teda võiks ju vaadelda kui LUTHERI ja teiste töö jätkamist. Teisalt aga ta tulemus võib viimati olla ainult üks: kristluses ei leidu midagi, mida poleks olemas ka mujal maailmas. Sest kuigi TEICHMÜLLER on näinud vaeva, et teha selge vahe kristluse ja näiteks juutluse vahele, ometi on kaunis kahtlane, kas ta teisi usundeid pole alandanud liiaks, et kristluse kõrgus seda heledamini säraks. Tegelikult on piirid üksikute usunditüüpide vahel niivõrt udused, et on küsitav kas Jeesus kuulutas säärast usundit, mille on konstrueerinud TEICHMÜLLER. Sest siinkohal ei ole tähtis see, kas säärast laadi usundit võib olla maailmas, vaid see: kas on olnud.

On veelgi põhjuseid, miks säärasemeetodiga mu arvates ei saavutata genuinset kristlust. Esmalt: ka selles, mida peetakse paganlikuks, võib olla õiget, et kui üldsekõnelda Jumalast, kas või asetades ta inimesse endasse, siis pidi olema ürgilmutus kunagi ja kuskil inimesile, nagu ta kindlasti on olnud ka loomadele. Igaüks, kes saanud ilmutuse, taipab ainult niipalju sellest, kui tal on kasutada vahendeid, vastavalt oma hinge kvantiteedile ja kvaliteedile. Kuid ilmutus ise on pidev ja alati seesama. Nagu esimesed kokkupuuteviisid välismaailmaga muutuvad normatiivseiks kogemusiks lastele, nii kujunes ka esimene ilmutus normatiivseks kõigile usundile ja meil on võimalik leida ta üles nagu lapsegi normatiivsed elamused on leiutatavad. Ümbritsevate olukordade tõttu on ürgilmutusest kujunenud muidugi kaunis erinevaid nähteid, samuti nagu samast elamusest kaks last võivad teha hoopis isesugused järeldused.

Iseküsimus on jälle, millised jooned paganausundis on sellised normatiivsed. Kindel on, et mitte need, mida nendeks pidasid inglise deistid. Sest need on deduktiivse abstraktsiooni tulemused; mitte väited, mis oleks leidunud kõigis usundis, vaid need, mida

ilma pikema jututa võidi uskuda ja siiski jääda „haritud inimeseks“. Ja kuna nad on abstraktsed ning ürgilmutus vaevalt võib olla olnud abstraktne, siis ka sellepärast nad pole ustavad ürgilmutuse eritunnustena. Teisalt mu arvates on võimatu ka W. SCHMIDTi ja ta koolkonna ürgmonoteismi hüpotees. Esmalt ei saa kõneleda monoteismist, kui maailmas pole võimalust poliüteismile või poliüteismi ennast. Teisalt tehakse ürgilmutuse Jumal isiklikuks meie mõttes ja antakse talle ka kõik need omadused, mis olemas kristlikul Jumalal, nii et kogu inimkonna elu oleks ainult degeneratsioon Kristuseni. Kuid degeneratsioon on sama väär teooria nagu arenguõpetus ja on väga kahtlane kas neil primitiivseil inimesil, kelle SCHMIDT toob tõestama oma teooriat, üldse oli isikumõistet meie mõttes ja meie juures isikule omaseiks tunnustatud joontega, sest need sõnad, milledega meie kirjeldame isikut, primitiivsele inimesele kindlasti tähendasid hoopis midagi muud. Ning kui polnud olemas veel „jumalaid“, siis ei saanud olla ka „Jumalat“, vaid olend, kellel oli pärisnimi ning kes sellepärast ainult astmeliselt erines inimestest.

SCHMIDTi koolkond seletab küll, et need inimesed isegi pole võimelised mõistma oma usundi üllust, sest vaadeldes nende materiaalse kultuuri madalust, ei saavat oletadagi, et nad mõistaksid. Säärane väide mu arvates *contradictio in adiecto*, sest kogu kool tahab ju just rõhutada seda, et vaatamata materiaalse kultuuri madalusele, usund ometi seisab väga kõrgel... Kuna kogu teooria on ühendatud kultuurühmi arvestava etnoloogiaga, siis, kui sääal on vigu, peaks need olema kardetavad ka ürgmonoteismi teooriale. Ning sääal, mu arvates tõepoolest on vigu. Esmalt see, et tulemaalased olevat rännanud Ameerikasse üle Beeringi väina ning läbi terve Põhja- ja Lõunaameerika Tulemaale. Mu arvates see on väga ebaloomulik ja fantastiline oletus, ning oleks palju loomulikum asetada ürgilmutuse tekkimine mitmesse kohta korraga säärasel puhul, kui rahvad, kellel ta olemas veel, on pillatud laiali üle kogu maailma ja väljasuremas igalpool. Teine asi, millele ka ainult vihjan, on SCHMIDTi ja ta koolkonna Austraalia kultuurühmituste liigitelu. Nii ütleb NIEUWENHUIS IAE XXIX, 55: „Aus dieser Schilderung geht hervor, dass die materielle Kultur der Küstenstämme höher entwickelt war als die der Völker im Innern. Es fehlte ersteren dadurch der äussere Zwang sich geistig besonders anzustrengen, um ihrer Umwelt besser

ihren Lebensunterhalt abringen zu können, wie dies bei den Wüstenbewohnern der Fall war. Auch die jährlichen Übergänge von Dürre mit Mangel in Regenzeit mit relativem Überfluss fehlten an der Küste, somit auch der Impuls, der geistiges Leben anregte. Der Gruppentotemismus der Wüstengegenden mit seinen lokalen Ausbildungen von örtlichem Totemkultus zeugt, auch in ästhetischer Hinsicht, deutlich für dessen fördernden Einfluss auf geistigem Gebiet“. Mu arvates on selle väite ja tast tehtud usundilooliste järelduste veaks see, et Austraalia kõrbe kõige vähem maailma kõrbedest võib pidada mingi kultuuritekke kohaks. On väga palju tõenäolisem, et sellised suguharud nagu Aranda, Loritja ja teised, on tõrjutud välja viljakamailt maaaladelt ning selletõttu just nendel peaks leiduma kultuur kõige algsemal kujul, kuigi muidugi ei saa salata ka kõrverahvaste „loomisvõimet“. Asi on võrreldav kaudselt vähemalt araabia keelega, mis kõrves on säilitanud palju iidseid jooni nii, et kõik ürgseemi keele rekonstruktsioonid peavad arvestama temaga, kuid teisalt veidral kombel sisaldab ka mõned, olgugi väga vähesed jooned, mis näitavad, et ta on lagunened nagu teisedki semikeeled ning jõudnud ettegi neist.

Arvan, et ürgilmutus on midagi taolist, mida meie oma sõnavaraga suudame väljendada ainult väga vaevast viisi. Sest tolleaegne sõnavara oli palju konkreetsem ja kindlasti ka vähem kui praegune (kuigi tulemaalasil olevat umbes 30 000 sõna ümbruskonnas, kus saaks läbi väst mõnesajaga). Selletõttu sääal, kus algsest tarvitati ainult üht väljendust väga laia sisuga, peame kasutama nüüd sadu väga kitsasisulisi, ning assotsiatsioonid, mis juures meie mõisteli, kindlasti puudusid sellel algsel, mida nad asendavad. Sellepärast ürgilmutust on kergem elada kui sõnastada ning leida ta kõigi abstraktsete ja konkreetsete mõtete rägastikust, mis olemas, on inimese vaimlise töö suurim saavutus. Võib olla, et ka suurim õnn. Sest see annab inimese kätte kuidagi aastasadade kogemused ühekorraga.

Teine põhjus miks mu arvates see meetod on väär, seisab selles, et keele sõnade sisu muutub küll pidevalt, aga igal rahval ta on omamoodu. Teatavasti ükski ühe keele sõna ei kata teise keele enamvähem vastavat sõna täielikult, eriti aga siis mitte kui kultuurkondade vahe on suur. Pääle selle tekitab sõna kõla üksikuis keelis inimesile hoopis

erinevad assotsiatsioonid. See on tähtis nii ürgilmutuse kui ka ristiusu seisundilt. Ürgilmutus oli väljendatav ainult kuidagi keeles, mille lihtsusest ja konkreetsest meil pole enam aimugi. Sest ilmutus tendeerib alati olla tugevam ja laiaulatuslikum kui ta saaja. Teisalt ei saa lahutada ristiusku iialgi puhtalt ümberkaudseist usundeist just sellepärast, et ta kuulutajad kõnelesid nende keeli, olgu siis arami või kreeka (sest muud pole meile tähtsad enam). Mõisteli, mida tarvitas Jeesus, mida tarvitasid ta esimesed apostlid, oli olemas juba oma kindel sisu. On ju muidugi võimalik, et nad panid sõnadele midagi sisse või võtsid ära midagi, et neist saada adekvaatsemaid vahendeid oma mõtete väljendamiseks; kuid on teisalt ka kindel, et nad valisid just sääraseid mõistete, mis olid kõige lähedamal sellele, mida nad tahtsid öelda. Kuna neidsamu mõisteid tarvitasid paganad, siis ristiusu seos paganusega ei ole enam juhuslik ega välditav, vaid paratamatu ning meil tuleb tunda nii kreeklaste kui aramite mõtteviisi ja nende keele metaloogilist sisu, et taibata õieti, mida mõeldi sõnadega nagu: *kosmos* või *charis*. Kui ainult arutame seda, mis *maailm* ja *arm* tähendavad meile, siis oleme teinud uue usundi, millel ristiusuga on seost paiguti väga vähe, paiguti ehk väga palju. Ja nii on ristiusuga kogu maailmas. Iga piiblitõlge toodab omamoodi usundi. Kui polüneesia piibleis kreeka *dynamis* on tõlgitud tavaliselt *manaks*, siis üheltküljelt vaste on väga täiuslik, kuid teiselt puudulik, sest *mana* ei kattu *dynamisega*. Ja *mana* oli igapäevane sõna igal polüneeslasel enne kristlust. Selletõttu kõik paganlikud assotsiatsioonid kestavad edasi ristiusus. Ning säärast õnnetust või õnne pole võimalik vältida muidu kui otsese ümberrahvustamisega, teistliiki paganaks muutmisega.

Nii mõistete, mida kristlus tarvitas, olid paganlikud või paremal juhul juutlikud (kuid neist meil pole järgi midagi). Ja kuna kõik rahvad, kellele kristlust on kuulutatud, olid paganad, on kristlus kogu aja muutnud sisu vähesel määral, kuid ikka jäänud seosesse paganusega mõistete kaudu. Pole ainsatki mõistet, mis oleks vaba ja puhtkristlik, sest isegi kreekakeelde ei toonud kristlased ainsatki uut mõistet, mitte ühtki uut sõna, ning teistele rahvadele ainult teataval määral.

Ja viimati tuleb veel arvesse üks põhjus, miks selline kristluse puhastamine pole õigustatud. Inimesed sellal olid teisiti kui meie. Kui ütleme, et Jumalat karta pole kohane õigele kristlasele,

arvame, et see on pärit paganusest või juutlusest, siis kipume unustama seda, et see sõna sellal ei tähendanud seda, mis ta tähendab meile. Kui jätame täiesti kõrvale selle sõna spetsiifilise sisu, ta mahu, siis on ometi täiesti kindel, et teda inimele muiste kasutas üldse palju sagedamini kui meile. Me kardame ainult väga õudseid asju, kuid sellal inimene kartis nõidu, kartis sabatähti, kartis meteoore, kartis peaaegu kõiki asju maailmas. On täiesti loomulik siis, et ta kartis Jumalatki. Kuna aga see tunne oli laiaulatuslikum kui meie oma, pole meil mingit põhjust nimetada teda alaväärseks kristlusele. Alaväärne on ta ainult meie mõtteviisi järele. Arvatavasti alateadlikult seda tööka taipab enamik teolooge, koguni dialektikuid, sest BARTHki tuletab meelde seda, et veel AQUINO TOOMALE *persona* Kolmainuses ei tähendanud seda, mis *persona* tähendab nüüd meile. Muidu oleks ka seletamatu, miks RUDOLF OTTOL oli vaja kartmise mõiste selgitamiseks valida selline rodu vähetuntuid ja väliselt mittemidagi ütlevaid sõnu. Kui ütleme „Karda Jumalat!“, siis peame alati seletama, milline sisu on sel sõnal sääl, kas võrdlustega või kuidagi teisiti. Tunne, mis oleks inimesil kui nad satuksid äkki Marsile, umbkaudu vastaks ehk sellele kartusele.

Iseküsimus on, kas meil on vaja üldse selliseid mõisteid õpetada edasi, millede sisu aegadeka on saanud teiseks, samuti ka, kas meil on vaja minna tagasi ja katsuda elada nõnda nagu elasid muistsed inimesed ja tunda samuti. Mulle tundub ainult, et see on peaaegu võimatu. Kuid võime siiski enamvähem mõista kuidas elasid nemad ja sellest on niipalju kasu, et ise elame õigemini ning ei vea kaasas vanu sageli võõriti mõistetud pärimusi. Kuidagiviisi praegused inimesed on ikka võrreldavad nende arablastega, kes usuvad kui eurooplased kõnelevad džinnidest ja kõigist muist kurjadest vaimudest, aga ei usu kui eurooplased räägivad klaasmajust ja muist sääraseist asjust. Nimetavad järjekult muinasjutte tõeks ja tõdesid muinasjuttudeks. Meie usume sageli „igavesi muinasjutte“, sest tõde on liiga muinasjutuline.

Jätan arutamata siinkohal teooria, mille järgi usundiloo ülesanne on näidata, kuidas usk on arenenud. See on kõige üldisemaid teooriaid teatavasti just selle tõttu, et teoloogid on lisanud juurde: ja täiusele jõudnud kristluses. Tsiteerin ainult mõne sellise teooria ühe varasema esindaja väljendusi, mis on seoses kuidagi vanemate arvamisega ja in nuce sisaldavad kõik hilisemad teooriad. de BROSSÉ (Über den Dienst der Fetischen-götter oder Vergleichung der alten Religion Egyptens mit der heutigen

Religion Nigritiens. Mit einem Einleitungsversuch über Aberglauben, Zauberey und Abgötterey, and anderen Zusätzen. Berlin und Stralsund 1785. Raamat ise on ilmunud 1760, lisandid on C. B. H. PISTORIUS*Seit*). Autor oletab, et enne veeuputust oli olemas ainult õiget usku, kuid selles õige usk hävinenud täiesti, tekkinud paganus ja püsinud kahel alusel, nimelt sundinud hirm oletama igasuguseid deemone, keda ei suudetud kujutella teisiti kui inimestena ja preestrid kasutanud rahva kergeusklikkust oma huvides. Arengu võimalusega de BROSE arvestab alati, kuid usub, et harjumuse tõttu peeti kinni vanust kombeist ja kuigi võeti aja kuldes uusi, vanad ometi jäid püsima (136—214). Palju radikaalsemalt toimib ta tõlkija, kuigi ta on veel natukene degeneratsiooniteooria kammitsais, ainult ta ei aseta selle algust veeuputuse järgi, vaid Paabeli torni ehitamise aega ning on ise võimetu nägema vastolu ja lahendama seda. Ta väidab (314 j.), et on kahtlane, kas inimesed, kellele esivanemad oli puhtam Jumala tunnetus, võivad metsistuda pikkamisi täielikult, aga siiski püüab kirjeldada selle võimalust, kuid hiljem (332 jj.) ta eitab, et mõne rahva juurest oleks võimalik leida ürgset monoteismi. Seda otsiti tollal ainult selleks, et tõestada degeneratsiooni teooriat. Muidugi leiti näiteid küllalt, nii *D. CRANZ, Historie von Gronland, Barby 1765, 255 j. eskimode kohta; *MALLETT, Introduction à l'Histoire de Dannemark, Copenhague 1755, 97 j. muinasskandinaavlaste kohta ning *EBERHARD, Neue Apologie des Socrates I, 214 jj. on püüdnud seda vaadet juba tollal kaitseda päris moodsate põhjendustega, väites näiteks, et kuna paganate jumaluste arv pidevalt kasvab, siis tuleks oletada, et nad on alanud päälle ühest ja öeldes: „Anfangs besteht alle Religion bey dem Menschen in einem gewissen undeutlichem Gefühl einer ersten Ursache . . . Die Lehre von der Einheit Gottes hat ihre ganze Überzeugung von einer weniger aufgeklärten Empfindung, die bey gewissen Veranlassungen leicht verschwinden kann. Alsdann fängt der Mensch an, die Gottheit in mehrere Theile zu zerstückten . . . Die Erkenntnis Gottes fängt mit einem allgemeinen, unerklärbaren, schauerlichen Gefühl von einer höchsten Ursache der sichtbaren Natur an, deren Anblick einen lebhaften aber undeutlichen Eindruck auf den rohen Menschen macht. Indem er anfängt, auf einzelnen Theile seine Aufmerksamkeit zu heften, so ist er gleich fertig, für besondere einzelnen Fälle besondere schaffende und regierende Ursachen an zu geben.“ Need väited on väga võrreldavad BETHi sümbiootilise tunde teooriaga ja kindlasti mõtles EBERHARD samuti nagu tema. Kuid säärane teooria sellal üldiselt heideti kõrvale, põhjendudes sellele, et kõik teated, mis olemas sääraste uskumuste kohta on nähtud kristlikkude prillide läbi ja ei tule sellepärast arvesse, või nagu PISTORIUS 346 väidab, et kui leiduks mõne metsiku ja valgustamatu rahva juures mõistuseusundit või jälgi sellest, siis tulevat kõigepäält arvestada õpetusega või traditsiooniga „von irgend einem oder mehreren Vernunftweisen“. See tähendab, et ei mindud üldse sellele pinnale, millel elas vastane. Veel veidram on lugeda näiteks C. MEINERSi (Allgemeine kritische Geschichte der Religionen I, Hannover 1806, 48) vastuväidet: „Wenn die Zeugnisse auch viel glaubwürdiger wären, als sie wirklich sind; so müsste man sie doch verwerfen, so bald man weiss, oder erfährt, wie viele Jahrhunderte die

Griechen selbst nach den unsterblichen Gesängen des Homer brauchten, um sich dem erhabenen Gedanken des wahren Gottes langsam zu nähern.“ On võimalik, et just selleks, et päästa kreeklaste reputatsiooni ja Homeroose ülehinnatud laule, moodustatigi arengu teooria. Ja PISTORIUS on tegelikult juba esimene präanimist, mitte KING nagu arvab SCHMIDT ja tema õpilased, sest mis MARETT ja teised oletavad, leidub juba temal. Nimelt on usundi alguseks ustud ja taibatud rippuvus asjust, rippuvuse tunnetus sisaldab muidugi ka tunnetuse, et asi on vägevam inimesest. Säärast sõltuvust oletatakse igal võimalikul juhul ning asju, milledest sõltutakse, ei kardeta ainult, vaid ka tänatakse. Arengul on kolm astet: esimene ebausk ja selle kohta PISTORIUS lausub: „Unter Aberglauben verstehe ich den Glauben an geheime Kräfte in die Sinne fallender Gegenstände, Handlungen und Worte, welchen der rohe unwissende Mensch Einflüsse auf sein Wohl oder Wehe zuschreibt, und eine diesem Glauben gemässe Bemühung, dieser Kräfte sich zu bemeistern und ihre Einflüsse auf sich selbst oder auf andere herab zu leiten“. (245). Selliste rahvuste hulka kuuluvad patagoonlased, eskimod ja hotentotid. Teine aste on nõidus, mille puhul inimene mõeldes järgi nende jõudude päritolu kohta „auf den Einfall geräth, alles was er von interessanten insonderheit ungewöhnlichen Wirkungen sieht und hört, als das Wirken unsichtbarer menschenähnlicher Wesen an zu sehen“ (246). Ta väidab, et selget piiri nende kahe vahel ei ole (260). Sellelt astmelt kasvab iseendast välja ebajumalate austamine. Teooria ise on ju veel võrdlemisi algeline, kuid ta ei erine olemuselt miskis praeguseist. Hilisemad autorid nähtavasti pole lugenud PISTORIUST ning selletõttu säaranegi temaaegne kuulsus nagu MEINERS seisab tegelikult hoopis madalamal oma arvamisilt. Ta on liiga teoreetiline ja oletab, et kõik alanud looduse-nähete seletamisega (vrđl. VOLNEY), kuna lihvimatu inimene polevat suutnud uurida nende nähete tõelisi põhjuseid „schrieb er alles, was ihn stark rührte, höheren unsichtbaren Wesen, oder Kräften zu“ (17). Selletõttu on MEINERSi ürgusund võrdlemisi kõrgele arenenud polüteism nagu enne teda juba väitsid BOLINGBROKE ja HUME. Võrreldes PISTORIUSega on teaduse langus ilmne. Ainus edusamm, et ta ei usu (nii aga de BROSSÉ 149 PISTORIUS 333) usunditute rahvaste olemasolu.

Usundiloo ülesanne kõigi nende teooriate arvates oli näidata kuidas tekkis paganus ja millises seoses ta on õige usundiga. Kuid usundiloole on omistatud ka palju muidki ülesandeid, mis ainult väga kaudselt on ühenduses nimetatuga. Nii väidab tundmatu autor (8): „Prises en elles mêmes, elles (sc. india kombed) ne sont d'aucun prix, mais pour peu que l'on fasse reflexion aux avantages que l'on en peut tirer pour l'intelligence des Anciens; on tombera aisément d'accord, qu'elles méritent bien que l'on se donne la peine de les rechercher et de les écrire.“ See oli võimalik sellal maailmas kui kõik mis olemas, oli olemas tõepoolest ainult sellepärast, et kreeklased olid elanud korra. ROSS II j. väidab:

„Denn der EndUrsach / warumb diese mancherley Meynungen in der Religion ans Liecht gebracht werden / ist / nicht dass wir selbige sollen lieb gewinnen / sondern damit wir die Greulichkeit deroselben sehen / und uns dafür hüten mögen.“ See oli kirjutatud säärasel ortodoksismi hiigelalajal, kus võis karta, et iga inimene, kes midagi kuuleb paganaist, suure rõõmustuse ja rõõmuga muutub otsekohe paganaks. Üht juba sellal vähe teisel kujul esinevat põhjust puudutame veel hiljemini. Ja viimati võib ju usundilooa tegeleda ka ainult selleks, et saada teadmisi inimkonna rumaluste ajalcoost ja tunda ta sõgedusi.

Mõned sõnad siin sellest, mis mu arvates on usundiloo ülesanne ja mõte teoloogi seisundilt, sest mul on eelduseks, et tal ka teoloogile on öelda midagi ja mitte ainult misjonärile, kes peab minema hävitama paganlust; ning kasutab usundilugu mingisuguse beedekerina. Meil ollakse peaaegu üldiselt nõus mu väitega, arvatud välja vaid need, kes leiavad, et seda, mis saksaeeses ülikoolis polnud vaja teoloogile, pole vaja nüüdki mitte. Eeldatakse teatavasti, et ka see on üks osa teadusest, mis mõjub usule hävitavana, eriti lihtsale lapseusule. Ei usta, et lapseusku ei suuda hävitada teadus, küll aga tema jääneid, mis kogemata on pääsenud läbi seltskonnast, mis tõeliselt on ristiusu hävitaja sellega, et ta end nimetab kristlikuks. Nii nagu militarism, mis end hüüab patsifismiks, hävitab patsifismi.

Mu arvates maailmas on säilinud ürgilmutus peaaegu sellisena nagu ta oli, nagu mahlpuus, mis on ikka sama ja ometi mitte sama. Tuleb leida ta üles. Ning teisalt ei saa öelda ka, et puuksad ja tüvi oleksid väärtusetud ning me peaksime minema mööda nendest, sest teame õige ja parema. Iga oks, olgu ta ka kõige kiduramgi, on kasvanud selle mahla mõjul, mille juured läkitavad üles maast (vrđl. RAHAMÄGI, Jumala Riigi palve, Tallinna 1936, 16). Muidugi, oksad võivad olla täiesti vastolulised arvestades tingimustega, milledes nad on kasvanud, ning võib paista esmalt, et neis pole midagi sarnast. Lähemal vaatlusel võib abstraheerida kõikide oksade ühised omadused ja kuulutada selle ainsaks õigeks ja kindlaks üldiseks usundiks. Nõnda talitasid inglise deistid. Kuid seegi pole õige. Peame vaatlema oksti esmalt selleks, et näha milliseis tingimuis mahlast saab säärane oks, milliseis tingimuis hoopis teine, et mõistaksime arvata kuidas praegused tingimused mõjuvad meile.

Kuid see on ainult väliselt õige. Sisu suhtes tuleb nõnda, et mida rohkem inimene tutvub paganlike usunditega ja mida lahtisema südamega ta siis vaatab oma usundile või Uuele Testamendile, seda rohkem ta leiab sääli jooni, mis esinevad ka paganausundis. See väide võib tunduda ketserlik, kuid ta ei saa seda olla isegi ortodokse dogmaatika järele. Sest sääli ürgilmutus on dogma. Ning kui salata absoluutselt maha paganausundid, siis peab salgama maha ka ürgilmutuse või oletama, et sellest pole jäänud järele midagi. Säärasele inimesele aga on kaks kohustust. Selgitada, milline ürgilmutus oli siis, ning näidata põhjused, miks säärase asi nii jäljetult läks kaduma ja kuidas ta võis minna kaduma nii jäljetult. Kui jaatada ürgilmutust ja Jumala providentiat kogu maailma suhtes, siis peab ütlema, et Jumal ka enne Kristust on hoolitsenud samuti maailma eest, sest oleks Jumala alandamine arvata, et ta sellal ja hiljemgi jättis muud inimesed kuradi hooleks ning mõtles ainult juutidele ja kristlasile.

(Järgneb.)

Surmaotsused eesti nõiaprotsessides.

V. U s p u u.

Meie kodumaa nõiaprotsesside ajaloo omapärasemate momentide tähistamisel omab erilise tähtsuse surmaotsuse ajaline ulatavus ja selle usulised motiivid. Selle selgitamisel võib juba ajada esimesi piirjooni eesti nõiaprotsesside üldise iseloomu kohta ja tähistada meie kodumaal asetleidnud nõiaprotsesside hooaega, eriti selle lõppjärku, mille jälgimine on osutunud võimalikuks uute ürikmaterjalide alusel.

Meil kehtinud kriminaalkoodekseis leiame seadusliku aluse nõidade surmamõistmiseks juba esimesist koodekseist alates. Need kõik liigitavad nõidumise raskemate kuritööde hulka, nõudes selle eest raskeima karistuse. Rootsi ajal ja veel Vene ajalgi meil Liivimaa osas kehtinud Karl V kriminaalseadus ehk Karoliina¹⁾ nõuab surmaotsust põletamise läbi neile, kes on sünnitanud nõi-

¹⁾ Eesti entsüklopeedia art. Karoliina.

dusega kellelegi kahju. Neid, kes nõidunud kedagi kahjustamata tuleb karistada äranägemise järele ¹⁾).

Siin nõutakse karistust nõiduse läbi tekitatud kahju eest, nähes selleks ainult ühe võimaluse — surmanuhtluse põletamise läbi. Kuid ka nõidus kui tegu ise on karistatav, mille kohta puuduvad lähemad seletused. Kuigi selline nõue on põhjustatud vastavast maailmavaatelisest arusaamisest, puudub selles artiklis siiski kaebealuse usulist olukorda arvestav tingimus. Eelprotestantliku koodeksina ei olnud ka tarvis Karoliinat tarvitada usuliste süütegude karistamisel, kuna see kuulus kiriku pädevusse, millel oli arenenud selleks vastav põhimõtteline alus — kuradiiriigi õpetuse näol, ja ka vastavad organid, mis töötasid puht kiriklike eeskirjade ja ettekirjutuste kohaselt.

Protestantismi tekkimisega oli kahtlematult vajalik selgitada uue idee vastavalt ka nõidade ja ketserite mõistet ja ketseritega tegelikku käitumist. Tähtsam koguteos selle kohta ilmus 1587. a. „Theatri Diabolorum“ nime all, milles on avaldatud omaaegsete tähtsamate protestantlike dogmaatikute selgitusi nõiduse ja selle karistuse kohta. Siin on otseseid eeskirju ja juhatusi nii ilmlikele kui ka vaimlikele, nõudes surmanuhtlust neile nõidadele, kes seisavad lepingus kuradiga. Karistusviisis jäetakse vaba valik, kas põletamine, mõõgaga surmamine või vastavalt teistmoodi, nagu maa komme ²⁾). Nii oli kuradiga lepingu mõiste tulnud ka protestantlikku usuteadusse ja sai säääl tähtsa ja mõju-rikka koha. 16. ja 17. sajandi hoogus inkvisitsioonikohtute tegevus katoliiklikes mais mõjutas sellega arenevat protestantismi ja parandas sellele õpetuse kuradist ühes nõiavaenamise. Ketserluse mõiste jäi oluliselt samaks ja nõudis ka samu rakendusvõimalusi.

¹⁾ Zoepfl, Heinrich, Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V nebst der Bamberger und der Brandenburger Halsgerichtsordnung sämtlich nach den ältesten Drucken und mit den Projekten der peinlichen Gerichtsordnung Kaiser Karl's V. von den Jahren 1521 und 1529 herausgegeben. Leipzig und Heidelberg 1876, lk. 93.

²⁾ Theatri Diabolorum, Das ist Wahrhafft eigtliche und kurze Beschreibung / Aller grewlicher / schrecklicher und abschwelicher Laster / so in diesen letzten / schweren / und bösen Zeiten / an aller Orten und Enden fast bräuchlich / Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Peter Schmid / ANNO M. D: LXXXVII, f. 168.

On sellepärast arusaadav, et ka Baltimaade tulisemad protestantismi eesvõitlejad levitasid sama ketserluse mõistet. Nii omaaegne kindralsuperdient Hermann Samson on püüdnud selgitada hoolsalt kuradi ja tema käsilaste nõidade olu. Oma üheksas nõiajutluses ta nõuab nõidade karistamist. Neid, kes seisavad kuradiga lepingus ja sünnitavad kahju inimestele, tuleb põletada kristliku vabaduse alusel (!) ¹⁾ Nii nõuab ka Samson nõidade karistamisel nende vahekorra selgitamist kuradiga — kas kaebealune pole kuradiga lepingus — ja selle karistuseks surmanuhtlust põletamise läbi. Vastavalt kiriku juhtivate ringkondade nõudmisele pidi ka omaaja vaimuelu kohanema. Ja kui Eestimaa osas toimub 1650. a. Philipp Curiuse poolt õiguste kodifikatsioon, mis siis hiljem ka tarvitusele võeti ²⁾, siis näeme selle kriminaalosas nõidade karistusmääras märksa rikkalikumat sõnastust kui Karoliinas, moodustades endast dogmaatilise artikli, mis suurema tähelepanu pöörab just karistatava usulisele olukorrale.

Ei ole huvituseta jälgida seda artiklit terves ulatuses algkeeles:

„So viel höher die göttliche Majestät verletzt und geunehret wird, wenn der Mensch von Gott gar abfällt, sich aus desselben Bunde, darein er in der heiligen Taufe angenommen worden, begiebt und mit dem Satan wissentlich verbindet, so viel mehr ist solches billig zu bejammern und desto härter zu strafen. So je demnach jemand solcher Gestalt seinen Christlichen Glauben verleugen, mit dem Teufel Bündnisz machen, umgehen, zu schaffen haben, unmenschliche Unzucht begeben, Zauberey treiben, Menschen und Vieh mit oder ohne Gift beschädigen, und dessen überwiesen oder geständig seyn, auch sich also befinden würde; so soll derselbe mit dem Feuer vom Leben zum Tode gestraft werden. Hätte er aber auszerhalb solcher Verbündnisz jemanden mit Zau-

¹⁾ Neun Auszerlesen und Wolgegründete Hexen Predigt Darinnen der Terminus Magiae oder Zaubery nach den Logicalischen terminus richtig und kürzlich aus Gottes Wort / und andern Schriften und Historien erkläret und auszugeführet worden / und in Thumb Kirche zu Riga öffentlich gehalten worden durch Hermannum Samsonium Pastorn und Superintenden, Riga 1626, lk. 158.

²⁾ Eesti ajalugu, lk. 1036.

berey Sachaden getahn, einen solchen Zauberer, er sey Mann oder Weib soll man mit dem Schwerdt richten ¹⁾)."

Nii sai selle alusel mõista surma ainult neid nõidu, kelle kohta kohus leidis, et nad on lepingus kuradiga. Ka hiljem kehtima hakanud rootsi kriminaalõigus nõudis surmanuhtluse nõidadele, kes seisid suusõnalikus või kirjalikus lepingus kuradiga ²⁾. Ketserluse rõhutamine oli pääsenud sellega ka ilmlikku kohtukorda, mis tähendas inkvisitsioonikohtu ülesannete loovutamist ilmlikule kohtule. Tegelikult olid meie kohtud nende ülesannete täitmisel juba enne vastavate õiguste kodifikatsiooni, millise tegevuse jälgimine on võimalik säilinud kohtumenetluste protokolle kaudu. Kuigi need kohati mõne aja ja ringkonna kohta puuduvad, saab säilinud materjalist üldmulje, mis üsna tõenäolikult valgustab meie kohtute tegevust nõidade surmamõistmisel.

Vanemad teated nõiaprotsesside kohta üldse Eesti alal algavad 16. sajandi viimastel aastatel, ühes sellega ka esimesed teated surmamõistetute kohta. 1588. a. põletatud Harjumaal Kuimetsas viis nõida ³⁾.

Osenbrüggeni poolt avaldatud 1608. a. Tartus peetud nõiaprotsessil mõistetakse kaebealune vabaks, samas aga teatab ta nõidade surmamõistmisest 1617. ja 1619. a. Tartus ⁴⁾. Riesenmanni poolt avaldatud 1615.—1618. a. Tallinnas peetud neljast protsessist ⁵⁾ lõppes ainult üks surmaotsusega. Nimelt mõisteti

¹⁾ Ewers, Johann Philipp Gustav, Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Dorpat 1821, lk. 397.

²⁾ Schwedisches Land-Recht / Wie dasselbe vor Zeiten von dem Groszmächtigsten und Hochgebornen Fürsten und Herren / Herrn Carl dem Neunten — übersehen / confirmiret / und Anno 1608 publicieret ... aus der Schwedischen in die Teutsche Sprache mit genauern Fleisz übersetzt ... Frankfurt und Leipzig 1709, lk. 437.

³⁾ Pabst, Urkundenabschriften Baltika. Winkler, R. Über Hexenwahn und Hexenprozesse in Estland während der Schwedenherrschaft. Vortrag gehalten in der Litterarischen Gesellschaft zu Reval 1909. Baltische Monatschrift 1909, nr. 67 (Lühendus: Winkler) lk. 325.

⁴⁾ Osenbrüggen, E. Hexenprozesse in Dorpat, Inland 1848 nr. 7, veerg 121—129.

⁵⁾ Riesenmann, O. V. Hexen und Zauberer in Reval 1615—1618. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, B II 1877 (Lüh.: Riesenmann) lk. 325 jj.

surma põletamise läbi 1616. a. keegi soomlane Andres kuradi abiga elavate olevuste sissenõudmise eest¹⁾). Kogutud teadete järele teab Riesemann ka mainida üheksa nõia põletamist 1615. a. Paides²⁾). Samal aastal mõistetakse surma ka Narvas keegi naisnõid Brigitta³⁾ ja 1617. a. Harjumaal Kuimetsas kuus naisnõida põletamise läbi⁴⁾).

Sajandi kahekümnetest aastatest on teateid nõidade surma mõistmise kohta päämiselt Tallinnast ja selle ümbrusest. Winkleri poolt avaldatud tolleaegseist viiest protsessist lõpevad kõik surmaotsusega⁵⁾).

Nii tõuseb juhuslikult säilinud teadete järel surmamõistetud nõidade arv 17. sajandi esimesel kahekümnel aastal umbes kolmekümnele. Kuna tollel ajal talupoegade kriminaal-süüteod kuulusid mõisakohtu pädevusse⁶⁾ ja nende menetlust ei protokollitud⁷⁾ siis puuduvad mõisakohtutes asetleidnud nõiaprotsesside kohta igasugused andmed. Tõenäolik on aga, et sellised protsessid polnud mõisakohtuile võõrad, mille tõttu võime surmamõistetud nõidade arvu veel mõisakohtute tegevuse arvel suurendada.

Igatahes on meil 17. sajandi alul surmaotsused nõiaprotsessides täies hoos, lastes oletada nende olemasolu ka varemas minevikus. Niipalju kui vanemad säilinud andmed lasevad otsustada, on surmaotsuste tegemise juures arvesse võetud kõiki inkvisitsioonikohtute tähtsamaid nõi- ja kuradiõpetuse aluslauseid, kusjuures silmatorkavalt esineb kohtute huvi kuradiga lepingus olemise vastu. Esitatakse tihti kaebealusele küsimus, kas ta pole end kurjale vaimule annud ja Jumalat salanud⁸⁾). Sellest siis tuleb, et kohtumenetluse protokollid on tulvil kuradi ja temaga suhtlemise kirjeldusi. Kuid mitte kohus üksi ei näita veendumust kuradi isiklikku olemusse ja kuritahtlikku aktiivsesse tegevusse,

¹⁾ Riesemann, op. cit., lk. 337.

²⁾ Riesemann, op. cit., lk. 329.

³⁾ Ein Hexenprozess in Narva. Inland 1848 nr. 38, veerg 818—822.

⁴⁾ Ein Hexenprozess. Inland 1840 nr. 22, veerg 341 jj.

⁵⁾ Winkler, op. cit., lk-d. 315—334.

⁶⁾ Eesti Rahva Ajalugu, lk. 1047.

⁷⁾ Perandi, A. Kohtute arhiivid Eestimaa maaõiguse kuuluva kriminaalõiguse uurimise allikana Rootsi ajal, Õigus 1934, nr. 3, lk. 125 jj.

⁸⁾ näiteks Riesemann, op. cit., lk. 331.

vaid ka kaebealused, tunnistajad ja kaebajad eestlased oskavad rääkida kohtus fantastilisi lugusid kuradiga kohtumisest, temaga rääkimisest ja üheskoos lõbustamisest, süües ja juues ühes lauas ¹⁾).

Suurem osa sellistest tunnistustest saavutatakse piinamise mõjul ²⁾), mida ka kaebealused ise tunnistavad ³⁾).

See omakorda näitab kohtumenetluse erilist sõltuvust kaebealuse usulisest olukorrast. Teisi sõnu, kohus uuris kaebealuse ketserlikke tunnuseid ja mõistis selle järel kohut. Kohus isegi kaldub nägema rohkem selliseid tunnuseid kui selleks tunnistused otseselt alust annavad. Nii näiteks 1622. a. Tallinna protsessil tunnistab kaebealune tüdruk, et temale tulnud vastu sini-seis rõivais vana mees ja ütelnud temale, et tule, tahan sulle tööd anda ja annud lossiõues tule kätte, millega tema lossi süüdanud. Kohus tunneb kirjeldatud vanamehes kuradi ja pikema uurimiseta on protokollitud: kuna tüdruk on seda teinud kuradi mõjul siis tuleb ta põletada ⁴⁾). Nii omasid kuradikujutlused nõidade surmamõistmisel olulise tähtsuse meie vanemaist nõiaprotsessidest alates.

Kolmekümnendatest aastatest alates on võimalik jälgida nõiaprotsesse suuremas ulatuses. Teostatud kohtureformidega viidi talurahva kriminaalasjad mõisakohtust ära meeskohtute ja maakohtute pädevusse ⁵⁾), millede menetluste protokollist on säilinud kohati üsna rohkesti materjali. Nende materjalide alusel võimaldub ka asetleidnud surmaotsuste lokaalseid omapärasid esile tõsta, mis seisab päämiselt arvulises rohkuses ja ajalises ulatuses.

Eestimaa osas võib surmaotsuste tegemist jälgida üksikute säilinud protsesside kaudu sajandi keskmiste kümneteni. Kuigi andmestik muutub rikkamaks meeskohtute säilinud protsesside

¹⁾ Kuimetsa protsess 1617. a. Inland 1840, nr. 22, veerg 342; Riesenmann, op. cit., lk. 336, 337; ja t.

²⁾ 1616. a. Tartu protsessi protokollis öeldakse, et kaebealune veel põidlakruvidega piinamisele vaprast vastu paneb, „suure piinamise“ järel tunnistab aga kuradi abiga nõidumist (Riesenmann lk. 341).

³⁾ 1623. a. Tallinna protsessil tunnistab kaebealune, et tunnistanud piinamise tõttu. (Winkler, op. cit., lk. 329.)

⁴⁾ Winkler, op. cit., lk. 325.

⁵⁾ Eesti Rahva Ajalugu, ik-d. 1047, 1051.

võrra, on nii protsessides kui ka surmaotsuste tegemises märgata pidevat hõrenemist. 1636. a. mõistetakse surma põletamise läbi Jüri kihelkonnas keegi vana karjus, kes tunnistab vabatahtlikult mitmesuguse kahju tekitamist nõidusega. Kohus jätab aga need tunnistused lähemalt uurimata ja püüab leida kaebealuse ühendust kuradiga. Temalt küsitakse, kas ta on ennast kuradile annud ja seisab temaga seoses? Kaebealune Mikk ütleb, et kurat olevat küll teda julgustanud vannet andma, tema kaaslane aga hoiatanud teda ja keelanud ka kuradiga koos süüa, juua ja naerda. Kuradit olevat ta küll näinud, kui suurte sarvede ja küüntega inetut inimest, kellele ta ka iga aasta peab maksu maksma¹⁾). Samal aastal on Rapla kihelkonnas hukatud nõid piinamisel. Selle teate Winkler arvab viimaseks Eestimaa hukatud nõidade kohta²⁾). Tegelikult on surmaotsused nõidade kohta järsku kahanenud, kuigi protsesside levik kestab ja nende menetluses ei ole märgata erilisi muutusi pääle otsuse tegemise. Nimelt kohus tegutseb süüdistusmaterjali kogumisel nagu varemgi, jätab aga otsuse tegemata ja saadab andmed kubernerile otsustada. 1647. a. Rapla kihelkonnas asetleidnud protsessi protokoll lõpeb sellega, et palutakse kubernerilt otsust³⁾). Nii on kohtutegevuse otsene pidurdamine mõjunud surmaotsuste tegemisele takistavalt. Siiski kestsid surmaotsused edasi, mida ka tõendavad sajandi keskpaigu tehtud õiguste kodifitseerimise katsed.

Hilisemaid surmaotsusega lõppenud nõiaprotsesse Eestimaa alalt on 1652. a. 20. jaanuaril Matsalu mõisas Lääne Meeskohtu korraldusel asetleidnud protsess. Seni avaldamatuna olgu see näitena esitatud.

Tähendatud ajal on kohtu ilmunud isiklikult Lihula „hauptmann“, süüdistades kaebealust Bebertt'i nõidumisega kahju tekitamises ja kahenaise pidamises, mille tõenduseks esitab tunnistajaid.

Kaebealuse ülekuulamise järel selgub, et ta oskab paluda, käib armulaua ja on viiskümmend aastat vana. Tunnistajate ülekuulamisel need esitavad mitmesuguseid tunnistusi.

¹⁾ Winkler, op. cit., lk. 336.

²⁾ Winkler, op. cit., lk. 338.

³⁾ Winkler, op. cit., lk. 343.

Kause Tomas Matz'i naine Magdalena ütleb, et kaheksa aasta eest ristsel olles küsinud tema mees kaebealuselt õlut. Viimane pole õsiti tahtnud anda, viimaks aga annud. Kui aga mees õlut joonud, ütelnud kaebealune, et sa poleks pidanud seda tegema. Selle järel olnud tema mehel selline tunne nagu torkaks teda keegi noaga ja koju tulles jäänud haigeks.

Kaebealune ise ütleb, et olnud purjus ja ei mäleta. Muidu ta oskavat lausuda ja tervendada, olgu inimesi või loomi. Õppinud seda kellelgilt vanalt saarlaselt.

Matsalu kubjas Sossi Laur tõendab, et ta olnud Fabian Matz'i surivoodil, kes rääkinud, et tema mees löönud kaebealuse poega aialõhkumise eest. Sellejärel hakanud kaebealune ähvardama ja ütelnud, et sina löid minu poega, kurat võtku sind. Hiljem kaebealusega leppides annud ta temale tüki liha ja ütelnud, säh, tee oma suu soolaseks. Siis tekkinud tema mehele halb tunne ja surnud aastase haiguse järele. Ka Mee Jürgen süüdistab kaebealust oma haiguses.

Mee Jürgeni poeg Martt, kellest selgub, et ta oskab paluda ja käib armulaua ja on kakskümmend aastat vana, räägib kuidas kaebealune Bebertt tulnud tema juurde õlut ostma ja tahtnud ta hobust kojusõitmiseks. Tema aga ütelnud, et need hobused viigu sind koju, kes sind siia tõid. Kui ta peale selle nädal aega voo-riga linna sõitnud, tulnud temal teel suur hirm ja kojutulles haigestunud. Peale emaga armulaua-käimist, näinud ta kaebealust tuppä tulemas kahe kurja vaimuga, kes seisnud tema pea juures ja vaadanud näkku. Kaebealune ütelnud ka, miks sa õpetaja lasksid tuua, meie oleksime sulle pastorid küllalt. Isa otsinud siis teistelt lausujatelt nõu, need aga ütelnud, et see, kes teda rikkus teda ka tervendab. Teised ei saa. Kaebealuse ütluse pääle aga saanud ta terveks.

Kuulatakse veel üle Mee Jürgeni naine, kes haiguse tõttu pole saanud kohtusse ilmuda. Kaebealune viiakse tunnistaja juurde koju ja seatakse sellega sääal vastamisi. Naise jutu järele kohanud ta kaebealust pääle Thomase surma, kes temale siis kaevanud, et Thomas küsinud temalt juua. Õlu olnud temal aga nõiutud kellegi teise jaoks. Põiklemise järele tunnistab kaebealune viimaks selle õigeaks ja ütleb, et temal olevat kurat peas ja südames ja ei lase kedagi aidata, keda kord rikkunud. Kolme öö eest käinud kurat tema juures ja visanud ta parsilt alla. Tema hakanud kar-

juma ja teised taluinimesed rutanud juurde. Kõik hakanud paluma, tema aga pole saanud.

14. veebruaril vaadatakse asi läbi Tallinnas ja tehakse otsus: Kaebelune mõistetakse surma abielu rikkumise, Kause Thomase ja Matz'i naise surnuksnõidumise eest ja sellepärast, et kurat tal peas ja südames, pea mõõgaga maharaiumise teel ja peale seda keha põletada ¹⁾).

Kuigi esitatud protsessis tunnistajad kaebavad tekitatud kahju pärast, seob kaebelune ise asja kuradiga, ilma et selleks mingit survet oleks avaldatud. Nii oli nõiduse läbi kahju tekitamine iseenesest mõistetav vaid kuradi abiga ka eestlaste juures. Kohus karistab aga nõidusega tekitatud kahju ja pealeselle ka seda kahju põhjustavat olukorda.

Hiisem teadaolev surmaotsus Eestimaa osas on asetleidnud Lääne Meeskohtus 1665. a., millal mõisteti surma keegi Kapso Maie. Otsus sellest on saadetud läbivaatamiseks Ülem-Maakoh-tule, millest on säilinud vastav kinnitus. Sellest nähtub surma-otsus põletamise läbi ²⁾).

Nii on Eestimaal peale 17. sajandi esimese kolmekümne aasta jooksul asetleidnud rohkete nõidade põletamiste järele surmaotsused järsku harvaks muutunud ja hoopis lakanud sajandi seitsmekümnetes aastates, mille põhjuseks tuleb pidada päämiselt valitsusasutuste poolt kohtute tegevuse pidurdamist mitmesuguse järelvalve teel, nagu kubernerite poolt asja otsustamine ja Ülemmaakohtu poolt otsuste kinnitamine.

(Järgneb.)

Varia.

Usuõpetajate suvipäevad Kannnkal.

13.—16. aug. toimusid usuõpetajate suvipäevad Kannukal Noorte Naiste Kristliku Ühingu suvikodus. Hoolimata mitmesuguseist üritusist õpetajaile oli kogunud suvipäevile kolmkümmend usuõpetajat mitmelt poolt üle kodumaa. Suvipäevade korraldajaks oli Tartu Linna Pedagoogilise Muuseumi Usuõpetuse toimkond, keda lahkesti toetasid Eesti Õpetajate Liit ja Virumaa haridusosakond. Kõnedega esinesid teiste hulgas Tartu Ülikooli

¹⁾ Lääne Meeskohtu protokollid aastast 1652 (Protocollum Dist. Wikiensis), f. 3—16.

²⁾ Lääne Meeskohtu protokollid aastast 1665, f. 71 ja 115—116.

Usuteaduskonna õppejõud prof. U. Masing ja mag. E. Salumaa. Ka jälgis suvipäevi pidevalt Usuteaduskonna dekaan prof. S. Aaslava, võttes ka osa läbirääkimistest ja kõigist teistest suvipäevade üritusist. Prof. U. Masing oma ettekandes „Kristlus ja rahvuslus“ lähtus tõigast, et kristluse leviku aiaks on rahvas teatud looduslike ja keeleliste eeldustega. Tahestahtmatult võime sellepärast rääkida vaid rahvuslikest kristluse vormest. Pealesurutud võõraste eeskujude mõjul rahvas kaotab omakohase elu võimaluse ja läheb vastu hävinemisele. Mag. E. Salumaa kõneles teemal „Usk ja teadus“. Tuues mitmeid näiteid kõneleja näitas dogmatistilise loodusteaduse ühekülgisust ja puudulikkust maailmavaatelistele probleemide selgitusel, millest ongi põhjendatud näilik vastuolu usu ja teaduse vahel. Magd. V. Uuspuu oma kõnes „Usu ja kultuuri sõltuvus“ selgitas usu ja kultuuri lähedast sidet, mida tuleb ka arvele võtta ristiusu usuliste tõdede selgitamisel. Igale kultuurile vastab teatav omapärasustega usuelu, millega ta on paratamatult ja lahutamamatult seoses. Kultuuri või usuelu langus toob esile nende mõlemi languse. Õp. magd. J. Varik kõneles usuõpetaja isiklikust usuelust. Ta selgitas usuõpetaja isiklikus usuelus hädavajalikku uuendust, millega avaneb usuõpetajal kui saajal ka andja võimalus. Lõpuks esines kõneleja ettepanekuga, et suvipäevadest osavõtjad kohustuksid igapäevaseks Pühakirja lugemiseks. Ajaloolane A. Põld andis ülevaate usuvastasest tööst maailmas, eriti SSSR-is. Kõnest selgus, et Nõukogude Venes usuvastane töö on pöördunud esijoones organiseeritud kristlike kirikute vastu. Nii pole praegu seal enam ametis ainustki luteri kiriku õpetajat. Spordiinstruktor H. Niiler kõneles murdealiste poiste usuelust. Oma tähelepanekute põhjal ta kirjeldas noori iseteadlike maailmavõitjatena, kes loodavad enda jõule ja oskusele. Otseselt usulistest küsimustest ei olla huvitatud, kuid suur ja õilis eeskuju meelitab ka noori sirutama käsi igaveste väärtuste järele. Terve sari ülevaateid esitati Põhjamaade usuõpetuse olukorrast. Kõnelesid prl. mag. S. Klaos, prl. M. Arike ja õp. J. Kimmel. Peale selle korraldati osavõtjaille igapäevased piiblitunnid ja palvused. Korraldati ka ühine jumalateenistus suvila suures ruumis, kuhu oli ilmunud ka rahvast lähemast ümbrusest. Jumalateenistusel teenisid usuõpetaja M. Moorats Pärnust ja õpetaja J. Varik Jõhvist.

Usuteaduskonna dekaan prof. Aaslava algatusel arutati ka keskkooli ja gümnaasiumi usuõpetajate ettevalmistuse küsimust, kus rõhutati kiriku ja usuõpetajate lähedast kontakti vajadust. Ebaloomulikuks tunnustati aga kirikuõpetajate ühtlasi kooliõpetajaks olemine seal, kus kirikuõpetaja rohke koguduse töö tagajärjel ei suuda usuõpetust vajalikul kõrgusel hoida.

Üldiselt võidi jääda rahule esimeste usuõpetajate suvipäevadega Virumaal ja avaldati soovi tuleval aastal teise samalaadse suvipäevade korraldamiseks.

V. U.

Usuteadusline Ajakiri

Ilmub 1933. a. peale Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi ajakirjana (seni andis välja Usuteaduskond) aastas neli numbrit à 32 lk. kokku 128 lk. Peale selle lisavihud.

Tellimise hind 1938. aastaks sisemaale **4 kr.**, välismaale **4 kr. 50 snt.**
üksiknumbri hind **1 kr.** Lisavihkude hind igakord eraldi.

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised ja linnades suuremad raamatukauplused. Pealadu: Tartus, Akadeemiline Usuteadlaste Selts (Peeter Põllu t. 2) ja Akad. Kooperatiivi raamatukaupl. (Ülikooli t. 15, Tartus), tel. 63. Toimkonna aadr.: Tartu, Peeter Põllu t. 2. Akadeemiline Usuteadlaste Selts.

Vanemad aastakäigud I—V, à 4 kr.

Üksikud lisavihud:

- 1) O. Sild, Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemise käigus olnud piiskopikirikuks? 1926, hind 50 snt.
- 2) Usuteaduslisi oskussõnu. Trükk otsas; ilmub uus trükk.
- 3) Tartu Usuteaduskond Rootsi ajal, 1932, hind 1 kr.
- 4) M. J. Eisen. Vändra Tõnn 1932. a. teadete valgustusel, 1933, hind 50 snt.
- 5) Hugo Masing. Anatoti prohvet, 1933, hind 50 snt.

Muid Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi toimetusi:

- 1) Peeter Põld. Usuline kriis, 1932, hind 50 snt.
- 2) Hilda Kasak. „Ratsionalist“ ja psühhoanalüütiline ilma-vaade, 1933, hind 25 snt.
- 3) Theophil Spoerri. Argipäeva Isand, hind 50 snt.
- 4) Mart Morats. Oxfordliikumine, hind 25 snt.
- 5) W. J. Oehler. Viljakas vaikimine, hind 1 kr.

Märkus: AUS-i liikmed saavad kõiki Seltsi väljaandeid 50 % hinnaalandusega.

Ladu: AUS-i, Tartu, Peeter Põllu t. 2 ja Akadeem. Kooperat. raamatukauplus, Ülikooli t. 15, Tartus.

Ilmus AUS-i kirjastusel mag. Uku Masingu koostatud

Heebreä keele grammatika.

Hind kr. 3.50.

AUS-i liikmeile kr. 2.50.

Ladu: AUS, Peeter Põllu 2, Tartu.